

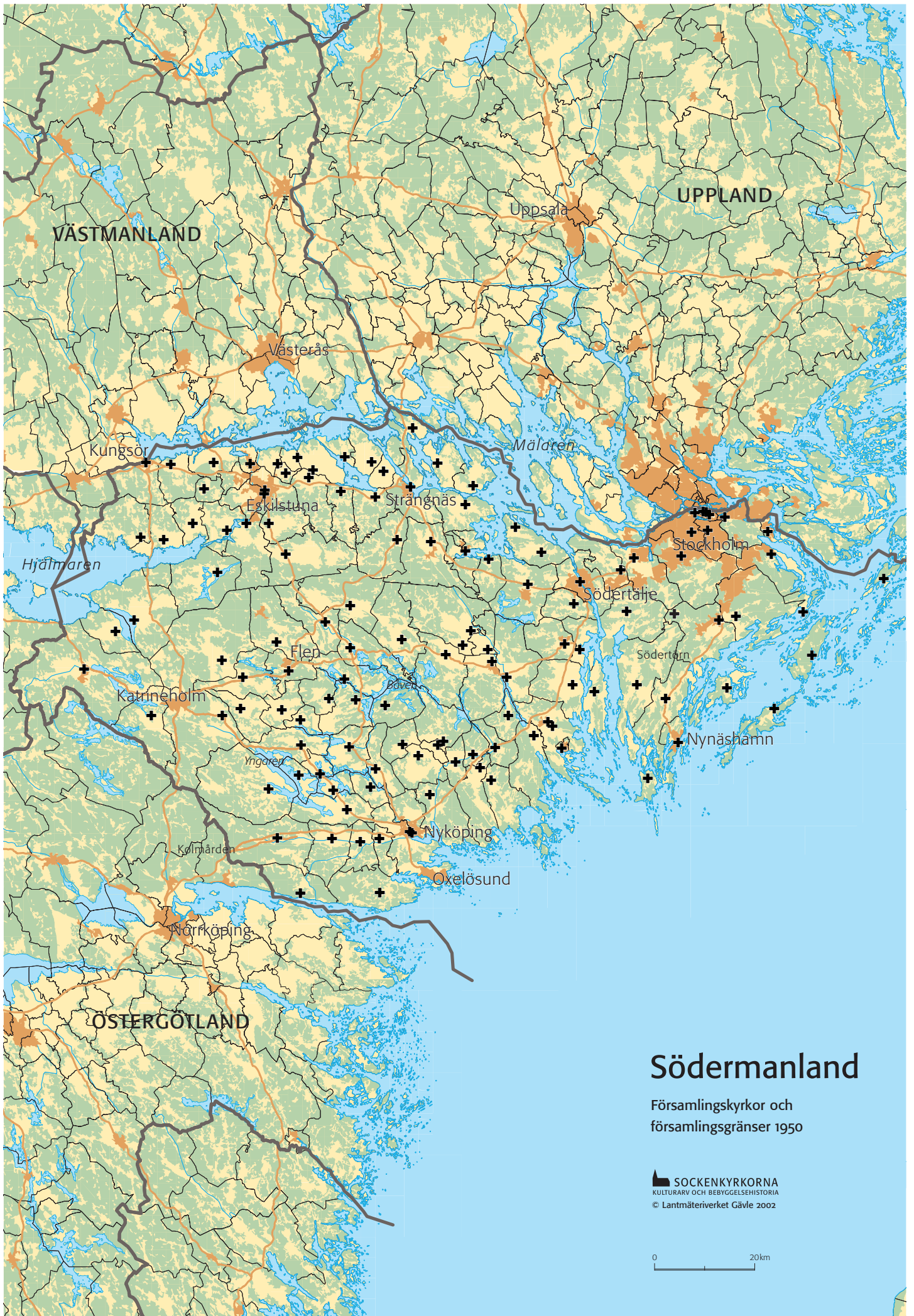
Södermanland

LANDSKAPETS KYRKOR

SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
ett forskningsprojekt med stöd från Riksbankens Jubileumsfond

VÄSTMANLAND

UPPLAND

Uppsala

Västerås

Kungsör

Mälaren

Eskilstuna

Strängnäs

Stockholm

Hjälmarén

Södertälje

Flep

Södertörn

Katrineholm

Bäveri

Nynäshamn

Yngaren

Nyköping

Oxelösund

Norrköping

ÖSTERGÖTLAND

Södermanland

Församlingskyrkor och församlingsgränser 1950

SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
© Lantmäteriverket Gävle 2002

Södermanlands församlingskyrkor 1950

Medeltidens röda färg dominerar på denna karta över alla kyrkor som stod bevarade år 1950. Det finns mer kvar från medeltiden, särskilt den romanska tiden, i Södermanlands kyrkor än i de flesta andra landskap. Man använde sina gamla kyrkor i det längsta och byggde hellre om dem än byggde nytt. Av de 125 kyrkor som fanns 1950 består 90 väsentligen av medeltida murar. Drygt hälften av dessa har även partier från senare perioder, t.ex. nya kor, vidgade långhus eller tillbyggda korsarmar. Nybyggandet efter 1550 var måttligt; 16 av de kvarstående kyrkorna tillkom 1550–1760, 8 tillkom 1760–1860 och 11 byggdes under perioden 1860–1950. De eftermedeltida kyrkorna är i större utsträckning än de medeltida oförändrade. På rapportens baksida återges en något förenklad kartbild över församlingskyrkorna i hela riket.

Södermanland

LANDSKAPETS KYRKOR

Margareta Kempff Östlind, red.

Kartor, diagram och tabeller
av Markus Dahlberg

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria

Universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala
samt Riksantikvarieämbetet
med stöd av Riksbankens Jubileumsfond

Riksantikvarieämbetet

FORSKNINGSPROJEKTET SOCKENKYRKORNA.
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

PROJEKTLEDNING

Docent Ingrid Sjöström (konstvetenskap),
Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet, projektledare
Fil.dr Markus Dahlberg (konstvetenskap),
Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet, bitr. projektledare
Professor Egil Johansson (religionsvetenskap), Umeå
Professor Göran Lindahl (konst- och arkitekturhistoria), Uppsala
Professor Ulf Sporrang (kulturgeografi), Stockholm
Professor Anders Åman (konstvetenskap), Uppsala

ÖVRIGA MEDARBETARE I PROJEKTET

Konst- och arkitekturhistoriker: Ann Catherine Bonnier, Britt-Inger Johansson,
Margareta Kempff Östlind, Henrik Lindblad, Jakob Lindblad, Sverker Michélsen,
Ing-Marie Nilsson, Marian Rittsel-Ullén, Claes Sörstedt, Eva Vikström.
Kulturgeografer: Stefan Ene, Kristina Franzén, Elisabeth Gräslund Berg, Mikael
Johansson, Gunnar Risberg, Birgitta Roeck Hansen.

KONTAKT

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
Telefon: 08-5191 8000
E-post: registrator@raa.se
Hemsida: www.raa.se

OMSLAG Bälinge kyrka (jämför även fig. 48). Blandteknik på papper av Ferdinand Boberg. Varje rapport pryds på omslaget av en akvarellerad teckning av en av landskapets kyrkor. De allra flesta är utförda av Ferdinand Boberg, arkitekten som 1915 övergick till att resa runt i Sverige och teckna svenska kulturmiljöer. Ett konsortium av förmögna svenskar och fonder finansierade företaget, som pågick i 25 år och resulterade i över 6 500 blad. Dessa skänktes till olika museer och institutioner, bl.a. Riksantikvarieämbetet. År 1940 anordnades på Statens historiska museum en utställning av Bobergs bilder, och i katalogen, ”Svensk byggnadstradition i bilder”, 1940, kan man läsa mer om hur bilderna kom till.

Tryckt med anslag från Riksbankens jubileumsfond, Riksantikvarieämbetet och Länsstyrelsen i Södermanlands län.

Riksantikvarieämbetets förlag
BOX 5405, SE 114 84 Stockholm
TFN +46 8 5191 8000
FAX +46 8 5191 8083
E-POST samla@raa.se

GRAFISK FORM Sture Balgård
LAYOUT OCH ORIGINAL Sverker Michélsen
DIGITAL KARTTEKNIK Stefan Ene
PLANRITNINGAR Daniel Sundlin
ÖVERSIKTSKARTAN © Lantmäteriet Gävle, 2002. Medgivande M2002/1639.
HISTORISKA FÖRSAMLINGSGRÄNSER Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet.

© 2003 Riksantikvarieämbetet och författarna

I:2

ISBN 10: 91-7209-314-5 (tryck), 2016

ISBN 13: 978-91-7209-314-0 (tryck), 2016

ISBN 978-91-7209-740-7 (PDF), 2016

Innehåll

- 5 Förord
Inger Liliequist
- 7 Inledning
Margareta Kempff Östlind
- 11 Kyrkan i landskapet
Birgitta Roeck Hansen
- 23 Bänklängder
Margareta Kempff Östlind
- 25 Medeltidens kyrkor
Margareta Kempff Östlind
- 39 Kyrkorna 1550–1760
Göran Lindahl
- 53 Kyrkorna 1760–1860
Jakob Lindblad och Ingrid Sjöström
- 61 Kyrkorna 1860–1950
Jakob Lindblad
- 68 Restaureringar från 1800-talets slut till i dag
Jakob Lindblad
- 73 Södermanlands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria
Margareta Kempff Östlind
- 79 Litteratur om Södermanlands kyrkor
sammanställd av *Jakob Lindblad*
- 83 Register

Förord

Sveriges 3 700 kyrkor är en väldig skatt av byggnader och föremål som ger karaktär åt landskapet och speglar historien. De talar till oss om de eviga livsfrågorna. Det är ett levande kulturarv som förvaltas av Svenska kyrkan genom dess församlingar. Kulturmiljövården ska bistå med kunskap och anvisningar om hur kulturarvet ska vårdas och skyddas och om hur det kan brukas. Kunskap behövs om varje enskild kyrka, men också om det samlade kyrkoberstandet i dess helhet. Det krävs överblick över hur kyrkorna tillkommit, förändrats och präglats av sin tid och sina sockenbor, och över hur de hänger samman med det omgivande landskapet. När vi har likformiga basuppgifter om samtliga kyrkor och deras miljöer kan vi göra jämförelser och urskilja det unika, det typiska och det märkliga.

Kunskapen om de svenska kyrkorna och kyrkomiljöerna har hittills varit mycket ojämn. Vi har vetat mycket om en del och alltför litet om många. Genom projektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA, som arbetat med generöst stöd från Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996–2001, har kunskapsläget nu förbättrats betydligt. Projektets forskare – konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare från tre universitet – har samarbetat med Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Projektets resultat görs nu tillgängligt genom en serie rapporter och genom faktauppgifter som läggs in digitalt i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister. Materialet blir en värdefull kunskapskälla för kulturmiljövården och för de församlingar, samfälligheter och stift som förvaltar det kyrkliga kulturarvet, liksom för alla andra som intresserar sig för våra kyrkor och deras samband med bebyggelseutvecklingen och landskapet.

Inger Liliequist
Riksantikvarie

Inledning

av Margareta Kempff Östlind

Forskningsprojektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA presenterar i denna rapport en sammanfattande översikt av kyrkobygandet i landskapet Södermanland från medeltiden till 1950. Rapporten är en del i en serie där samtliga landskap ingår. Projektresultaten kommer även att redovisas i en tryckt volym om kyrkorna i hela landet, samt genom uppgifter som i samarbete med Riksantikvarieämbetet görs tillgängliga via Internet.

SOCKENKYRKOPROJEKTET

Det tvärvetenskapliga projektet SOCKENKYRKORNA har med stöd från Riksbankens Jubileumsfond pågått 1996–2001. Anslaget förvaltas av Riksantikvarieämbetet. Projektet har som mål att behandla Sveriges kyrkor byggda före 1950, med tonvikt på de ca 2 600 församlingskyrkorna. Kyrkorna och deras närmiljö studeras både som element i landskapet och i bygden, och som byggnadsverk och kyrkorum. Projektet behandlar alltså i första hand de huvudkyrkor som kan knytas till kända socknar och församlingar. Socken och församling används här som synonymer och avser den minsta territoriella enheten inom Svenska kyrkan.

Ett huvudsyfte för projektet har varit att behandla den totala kyrkobyggnadsverksamheten i riket och att kartlägga även de nu försvunna eller ruinerade kyrkorna. Studierna fokuserar dels etableringsskedet – när och var byggdes den första kyrkan – dels den fortsatta församlingshistorien med kyrkans om- och nybyggnadsfaser. Alla större förändringar som församlingskyrkorna genomgått från sin tillkomst och framåt noteras. Genom denna inventering får man en inte tidigare klarlagd bild av den väldiga arbets- och resursinvestering som sockenborna satsat på sina kyrkor. Påfallande är de stora variationerna både över tid och mellan olika regioner. Det går att urskilja regionala kulturgränser som inte alltid sammanfaller med de administrativa gränserna. Byggnadsaktivitet och regionala skillnader åskådliggörs genom kartserier och diagram.

I projektet belyses även kyrkobyggnaderna och deras närmaste omgivning ur ett samhällligt och miljömässigt perspektiv. Hur har kyrkorna inpassats i landskapsbilden och i vilken relation står de till övrig bebyggelse? Särskilt uppmärksammas de kyrkligt anknutna byggnaderna, som prästgårdar, skolor och församlingslokaler. Den svenska kyrkbyn har internationellt sett sina specifika karaktärsdrag bl.a. genom att den oftast saknat centrala funktioner utöver de rent kyrkliga. Projektet har stickprovsmässigt undersökt hur stor del av dessa miljöer som ännu är bevarade, samt vilka regionala särdrag i kyrkomiljöerna som kan knytas till allmänna geografiska strukturer i landet.

Projektets forskare är arkitekturhistoriker, konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare. Tillsammans har vi sökt teckna bakgrund och orsaks-sammanhang till kyrkobyggandet och till kyrkornas lokalisering, utformning och användning. Kyrkorna speglar ambitioner, idéer, tillgång till – eller brist på – kompetens, material och resurser. Kyrkorna är scener för kyrkligt liv och religiös gemenskap, men också för relationer inom och mellan sociala grupper. Kyrkorna fungerar som offentliga rum och informationscentra. Lokalsamhällets värld möter här överhetens, genom kungörelser, påbud och impulser från läns- och stiftsstäder eller från huvudstaden. För den kyrkohistoriska bakgrunden hänvisas till verket *Sveriges Kyrkohistoria*, under utgivning i 8 delar (Svenska kyrkans forskningsråd).

Projektet har i samarbete med Riksantikvarieämbetets kulturdataenhet tagit fram basuppgifter för varje kyrkomiljö och kyrka. Där ingår uppgifter om församlingsutveckling, befolkningstal (för åren 1805, 1900 och 1995), kyrkans läge, byggnadshistorik och viktigare egenskaper. De metodiska överväganden som styrkt faktainsamlingen kommer att redovisas i en särskild rapport. En digital planritning, med tolkade byggnadsetapper, har också tagits fram för var och en av de befintliga församlingskyrkorna. Ett urval av planerna återges i landskapsrapporterna. Källorna har utgjorts av tillgänglig litteratur samt ritningar, akter, fotografier och annat arkivmaterial i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (ATA). Många kyrkor, dock ej alla, är besökta och studerade på plats av en eller flera projektmedarbetare.

Detta basmaterial ligger till grund för landskapsrapporternas översiktstexter, kartor, tabeller, diagram och planritningar. De är utförda efter en enhetlig mall för alla landskapsrapporter, för att möjliggöra jämförelser. I takt med att landskapsrapporterna publiceras kommer basmaterialet att göras tillgängligt via Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (www.raa.se/bebygg).

Med den väldiga mångfald och rikedom som kyrkorna visar i gestaltning, inredning och inventarier måste projektet med nödvändighet arbeta översiktligt. Tendenser och utvecklingslinjer analyseras och belyses med valda exempel. Många detaljfrågor och specialproblem återstår att behandla; att visa på forskningsbehov och uppslag till fördjupade studier är en viktig sidofunktion för projektet. Projektet välkomnar påpekanden, kompletterande upplysningar och annat informationsutbyte och kontakter kring rapporten.

SÖDERMANLANDS KYRKOR

Södermanland är relativt litet till ytan men hade 1950 126 församlingar. Vad som framför allt kännetecknar landskapet är det stora antalet bevarade medeltidskyrkor. Det tidiga kristnandet var troligen koncentrerat till områdena kring Eskilstuna och Nyköping. Sannolikt uppfördes tidiga romanska kyrkor i trä, vilka senare ersatts av stenkyrkor. Koncentrationen av kyrkobyggande inom dessa områden är något man tydligt kan se på en kartbild över kyrkor uppförda under tidig medeltid. Mitt genom landskapet, från väster till öster, går ett stråk där kyrktätheten är betydligt glesare.

Det är den äldre medeltiden som präglar Södermanlands kyrkor. Endast en handfull av de bevarade medeltidskyrkorna härrör från den yngre medeltiden, d.v.s. från tiden efter 1350. Det verkar alltså som om man i de allra flesta socknar nöjde sig med sina romanska kyrkor. Eller rättare sagt, man behöll dem men ägnade sig i stället åt en närmast frenetisk ombyggnadsverksamhet. Detta gäller inte bara medeltiden, också under senare perioder behöll man sina gamla kyrkor men byggde till och om, som under

1600- och 1700-talen, då många av medeltidskyrkorna fick nya kor, ibland kombinerade med gravvalv. Inte sällan lades ett gravkor intill kyrkan. I skärgården tillkom kapell, som senare blev församlingskyrkor. En annan nybyggnadskategori var resultatet av bruksnäringarnas tillväxt, vilket medförde uppförandet av brukskapell. De senaste seklers byggnadsaktivitet har varit fortsatt låg och fram till mitten av 1900-talet har påfallande få nya kyrkor uppförts. Flertalet av dessa nyuppförda kyrkor är lokaliserade till Stockholmstrakten och Södertörn.

Detta genomgående sörmländska mönster att bevara de äldsta kyrkorna och att modernisera dem i stället för att bygga nytt har säkerligen flera orsaker. En kan vara Södermanlands relativt måttliga befolkningsökning, vilket inneburit mindre krav på riktigt stora kyrkorum. Det har oftast räckt att förstora den befintliga byggnaden.

Södermanlands kyrkor är jämförelsevis mycket väl utforskade. Förtjänsten för detta skall i första hand tillskrivas Ivar Schnell som på 1940-talet initierade utgivningen av serien *Sörmländska kyrkor*, vilken fortfarande pågår och uppdateras. Han skrev också *Kyrkorna i Södermanland* som utgavs 1965 och som dels innehåller en katalog över kyrkorna i landskapet med planritningar och beskrivningar av byggnadshistoria och inventarier, dels översiktliga texter med tematiska ämnen som till exempel dopfuntar, gravkor och klockstaplar. Boken har i många avseenden varit en inspirerande förebild för Sockenkyrkoprojektet.

Södermanland är ju liksom Uppland under stark påverkan från Stockholm, och Stockholmskyrkorna söder om Slussen ingår i landskapet. Stockholms kyrkobyggnade och dess betydelse för Mälarenregionen tas huvudsakligen upp i landskapsrapporten om Uppland.

Föreliggande rapport inleds av en presentation av kyrkorna i landskapet ur ett kulturgeografiskt perspektiv. Därefter kommer ett kort avsnitt om de bevarade bänklängderna, som anger vilka principer som styr fördelningen av bänkplatser i kyrkan. De följande fyra kapitlen är kronologiskt upplagda, indelade efter de perioder som projektet arbetar med: medeltiden (upplagd i äldre och yngre medeltid), 1550–1760, 1760–1860 och 1860–1950. Restaureringarna från 1800-talets slut till nutid behandlas i ett särskilt kapitel. Tidsgränserna är upprättade av praktiska skäl för att grovt kunna sortera materialet. Rapporten avslutas med en sammanfattande karakteristik av landskapets kyrkor, med tonvikt på det för Södermanland typiska i relation till landet i övrigt.

Arbetet med rapporten har skett i kontakt med Södermanlands läns antikvariska expertis. Kyrkoantikvarier vid länsstyrelse och länsmuseum har beretts tillfälle att läsa texter och ta del av basmaterialet. Vi har fått värdefulla synpunkter och påpekanden, för vilka vi framför ett varmt tack. Ett särskilt tack riktas till antikvarie Magnus Josephson vid Sörmlands museum, som granskat rapporten och generöst delat med sig av sin stora sakkunskap, och till länsstyrelsen i Södermanlands län som har bidragit till tryckningen av denna rapport.

Rapportens författare

Markus Dahlberg är fil.dr i konstvetenskap, Göteborgs universitet, doktorand åren 1996–98 och därefter bitr. projektledare inom projektet. Numera antikvarie vid Sveriges Kyrkor, RAÄ.

Margareta Kempff Östlind är fil.dr och universitetslektor i konstvetenskap, Stockholms universitet. Forskningsassistent inom projektet 1996–2000.

Göran Lindahl är konstvetare och professor em. i arkitekturens historia vid Konsthögskolans arkitekturskola, Stockholm. Ingår i Sockenkyrkoprojektets ledningsgrupp.

Jakob Lindblad är arkitekt och fil.mag. i konstvetenskap, Chalmers tekniska högskola och Uppsala universitet. Doktorand och forskningsassistent inom projektet 1996–2001.

Birgitta Roeck Hansen är docent i kulturgeografi, Stockholms universitet. Forskare inom projektet 1996–2001.

Ingrid Sjöström är docent i konstvetenskap, Stockholms universitet och antikvarie vid Sveriges Kyrkor, RAÄ.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, RAÄ
DMS	Det Medeltida Sverige
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
RSV	Riksskatteverket
SSA	Stockholms stadsarkiv
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, RAÄ
ULA	Uppsala landsarkiv

Kyrkan i landskapet

av Birgitta Roeck Hansen

Administrativ och kyrklig indelning

Södermanland var under medeltiden indelat i 12 häradar: Västerrekarne, Österrekarne, Åker, Selebo, Öknebo, Oppunda, Daga, Jönåker, Rönö, Hölebo, Svartlösa och Sotholm. Villåttingebygden hörde samman med Österrekarne och blev 1582 ett eget härad. Häradindelningen bestod, med smärre ändringar, in på 1900-talet. De två häraderna på Södertörn (Tören), Svartlösa och Sotholm, benämndes under medeltiden Övre Tör respektive Yttre Tör.

Landskapet Södermanland är uppdelat på flera län. Största delen bildar Södermanlands län, medan östra delen – Svartlösa och Sotholms häradar, Öknebo härad samt Hölö socken – hör till Stockholms län. En mindre del i nordväst – socknarna Torpa och Kung Karl – hör till Västmanlands län, medan Kvarsebo socken i sydväst hör till Östergötlands län.

I kyrkligt hänseende hör Södermanland huvudsakligen till Strängnäs stift, men drygt tio socknar i periferin hör till Stockholms, Västerås respektive Linköpings stift. Fram till 1942 låg i princip hela Södermanland under Strängnäs stift. Socknarna indelades under medeltiden i tre storprosterier, Strängnäs, Nyköping och Tören. Huvuddelen av socknarna har medeltida ursprung. De flesta utgjorde egna pastorat medan några pastorat bestod av två socknar, moderkyrka och annex, som t.ex. Botkyrka med Salem som annex. Relationen moderkyrka/annex kunde i en del fall växla över tiden.

År 1950 fanns 125 församlingskyrkor fördelade på 126 församlingar (tab. 1, fig. 1). I dag (2003) är antalet församlingar 98. Flera av de församlingar som bildades efter medeltiden och fram till 1700-talets början uppstod som kapellförsamlingar i landskapets utkanter, men fick sedan status av mer självständiga socknar. Det gäller Tunaberg, Östra Vingåker samt flera av socknarna i skärgården, som Ornö, Dalarö och Muskö. En annan kategori utgör stadsförsamlingar från 1600-talet, som Trosa, Mariefred och Katarina församling i Stockholm. Tyresö (1636) och Kung Karls (1700) församlingars tillkomst kan kopplas direkt till slotts- eller gårdskyrkor från samma tid. Därefter var det egentligen först på 1900-talet som nya församlingar tillkom och då i anslutning till Stockholm. Saltsjöbaden (1913), Sofia (1917), Högalid (1925) och Enskede (1931) var de första. Sedan tillkom 1957 fyra församlingar i Brännkyrka socken (Farsta, Vantör m.fl.) och 1974 och 1989–90 flera nya i Botkyrka och Huddinge socknar (bl.a. Tumba och Flemingsberg). Nya församlingar bildade också städerna Nynäshamn (1947), Oxelösund (1953) och Katrineholm (1961, med Nävertorp avskilt 1995).

Desto flera är de församlingar som försvunnit och uppgått i andra.

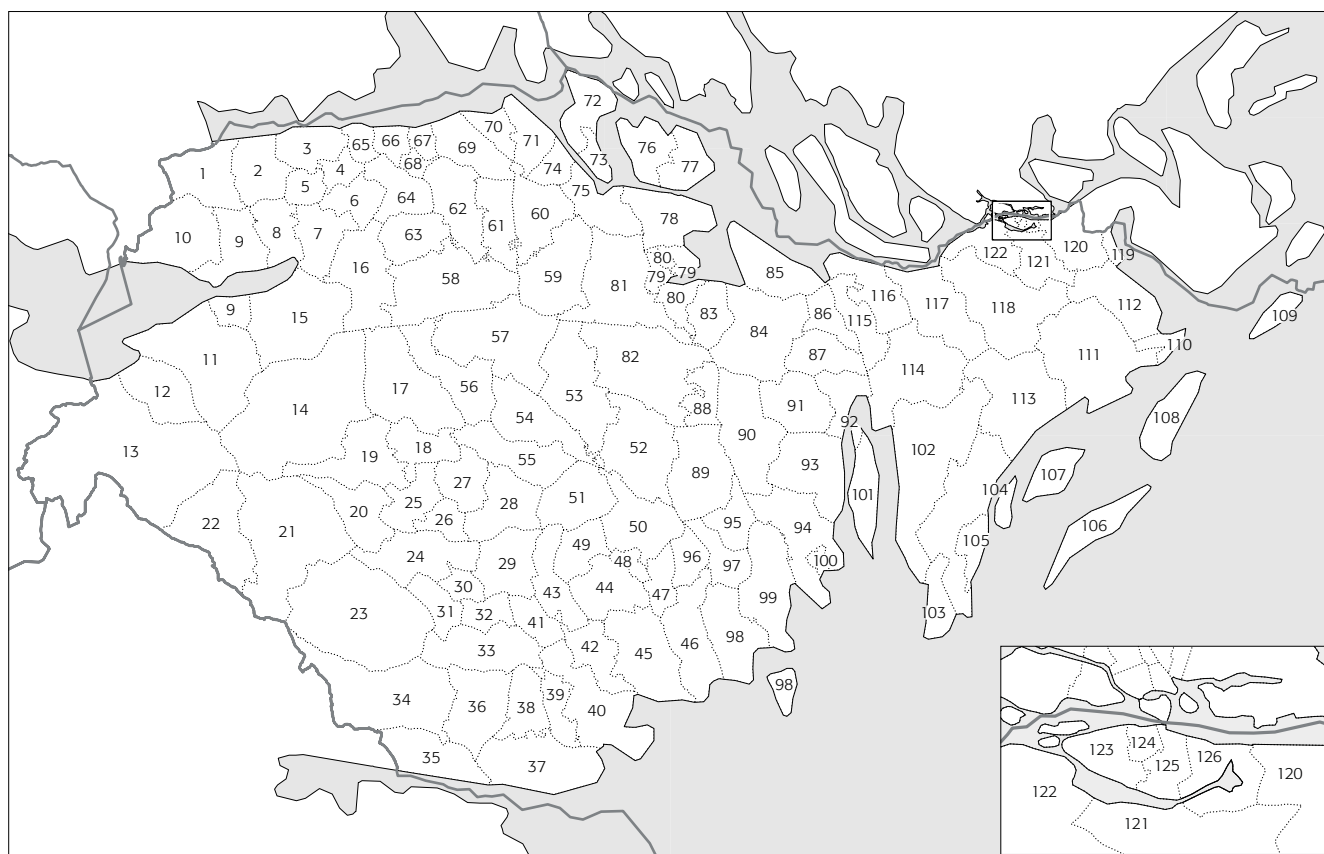
Församlingar förtecknade i nummerordning

1 Kung Karl	64 Eskilstuna Kloster
2 Torpa	65 Torshälla
3 Tumbo	66 Vallby
4 Hällby	67 Sundby
5 Råby-Rekarne	68 Hammarby
6 Eskilstuna Fors	69 Jäder
7 Gillberga	70 Helgarö
8 Lista	71 Fogdö
9 Öja	72 Aspö
10 Västermo	73 Strängnäs lands
11 Julita	74 Vansö
12 Österåker	75 Strängnäs stads
13 Västra Vingåker	76 Överselö
14 Floda	77 Ytterselö
15 Näshulta	78 Toresund
16 Husby-Rekarne	79 Kärnbo
17 Mellösa	80 Mariefred
18 Flen	81 Åker
19 Sköldinge	82 Gåsinge-Dillnäs
20 Lerbo	83 Taxinge
21 Stora Malm	84 Turinge
22 Östra Vingåker	85 Enhörna
23 Björkvik	86 Södertälje
24 Bettna	87 Tvetå
25 Vadsbro	88 Kattnäs
26 Blacksta	89 Frustuna
27 Forssa	90 Vårdinge
28 Årdala	91 Överjärna
29 Husby-Oppunda	92 Ytterjärna
30 Vrena	93 Hölö
31 Halla	94 Trosa-Vagnhärad
32 Nykyrka	95 Torsåker
33 Stigtomta	96 Sättersta
34 Kila	97 Lärtinge
35 Kvarsebo	98 Bälinge
36 Lunda	99 Västerljung
37 Tunaberg	100 Trosa stads
38 Tuna	101 Mörkö
39 Bergshammar	102 Sorunda
40 Nyköpings S:t Nicolai	103 Torö
41 Bärbo	104 Ösmo
42 Nyköpings Alla Helgona	105 Nynäshamn
43 Råby-Rönö	106 Utö
44 Runtuna	107 Muskö
45 Svärta	108 Ornö
46 Tystberga	109 Nämndö
47 Bogsta	110 Dalarö
48 Spelvik	111 Österhaninge
49 Lid	112 Tyresö
50 Ludgo	113 Västerhaninge
51 Ripsa	114 Grödinge
52 Björnlunda	115 Östertälje
53 Gryt	116 Salem
54 Hyltinge	117 Botkyrka
55 Helgesta	118 Huddinge
56 Lilla Malma	119 Saltsjöbaden
57 Dunker	120 Nacka
58 Ärla	121 Enskede
59 Länna	122 Brännkyrka
60 Härad	123 Högalid
61 Barva	124 Maria Magdalena
62 Kjula	125 Katarina
63 Stenkvista	126 Sofia

Församlingar förtecknade i bokstavsordning

72 Aspö	42 Nyköpings Alla Helgona
61 Barva	40 Nyköpings S:t Nicolai
39 Bergshammar	105 Nynäshamn
24 Bettna	109 Nämndö
23 Björkvik	15 Näshulta
52 Björnlunda	108 Ornö
26 Blacksta	51 Ripsa
47 Bogsta	44 Runtuna
117 Botkyrka	5 Råby-Rekarne
122 Brännkyrka	43 Råby-Rönö
98 Bälinge	116 Salem
41 Bärbo	119 Saltsjöbaden
110 Dalarö	19 Sköldinge
57 Dunker	126 Sofia
85 Enhörna	102 Sorunda
121 Enskede	48 Spelvik
6 Eskilstuna Fors	63 Stenkvista
64 Eskilstuna Kloster	33 Stigtomta
18 Flen	21 Stora Malm
14 Floda	73 Strängnäs lands
71 Fogdö	75 Strängnäs stads
27 Forssa	67 Sundby
89 Frustuna	45 Svärta
7 Gillberga	96 Sättersta
53 Gryt	86 Södertälje
114 Grödinge	83 Taxinge
82 Gåsinge-Dillnäs	78 Toresund
31 Halla	2 Torpa
68 Hammarby	65 Torshälla
70 Helgarö	95 Torsåker
55 Helgesta	103 Torö
118 Huddinge	100 Trosa stads
29 Husby-Oppunda	94 Trosa-Vagnhärad
16 Husby-Rekarne	3 Tumbo
54 Hyltinge	38 Tuna
4 Hällby	37 Tunaberg
60 Härad	84 Turinge
123 Högalid	87 Tvetå
93 Hölö	112 Tyresö
11 Julita	46 Tystberga
69 Jäder	106 Utö
125 Katarina	25 Vadsbro
88 Kattnäs	66 Vallby
34 Kila	74 Vansö
62 Kjula	30 Vrena
1 Kung Karl	90 Vårdinge
35 Kvarsebo	113 Västerhaninge
79 Kärnbo	99 Västerljung
20 Lerbo	10 Västermo
49 Lid	13 Västra Vingåker
56 Lilla Malma	92 Ytterjärna
8 Lista	77 Ytterselö
50 Ludgo	81 Åker
36 Lunda	28 Årdala
59 Länna	58 Ärla
97 Lärtinge	9 Öja
124 Maria Magdalena	104 Ösmo
80 Mariefred	111 Österhaninge
17 Mellösa	115 Östertälje
107 Muskö	12 Österåker
101 Mörkö	22 Östra Vingåker
120 Nacka	91 Överjärna
32 Nykyrka	76 Överselö

Tab. 1, fig 1. Södermanlands församlingar 1950. Församlingarna är betecknade med siffror och kan avläsas i tabellen i nummerordning respektive alfabetisk ordning.

Rapportens kartor visar antingen 1750, 1800, 1850, 1900 eller 1950 års församlingar (ritade efter nuvarande gränser), beroende på kartans innehåll. Kartor som visar medeltida förhållanden baseras på 1750 års församlingar.

Gränserna för Nyköpings S:t Nicolai och Nyköpings Alla Helgona anges efter förändringar 1953, då Nicolai landsförsamling slogs samman med Nyköpings västra stadsförsamling till Nyköpings S:t Nicolai församling, samt 1989, då Helgona landsförsamling slogs samman med Nyköpings östra stadsförsamling till Nyköpings Alla Helgona församling.

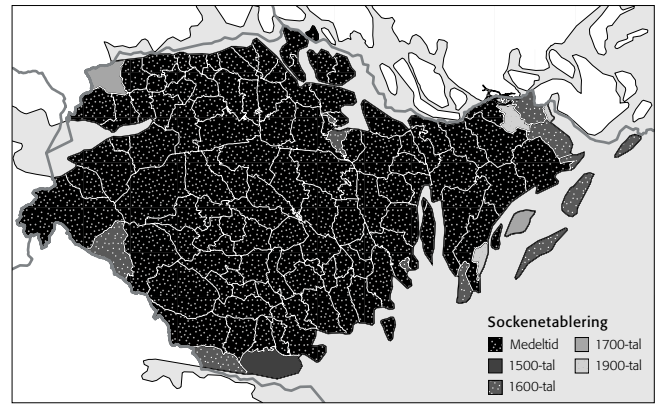
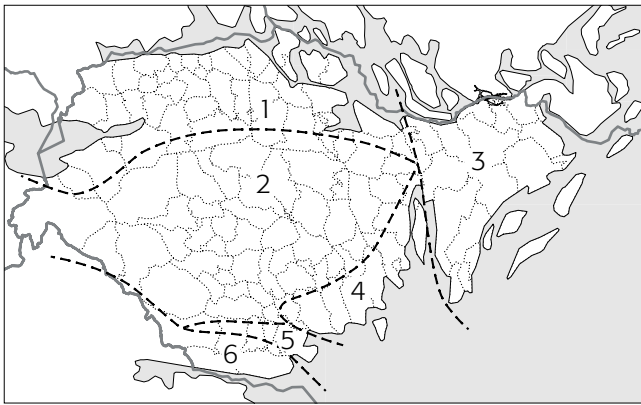
Detaljutsnittet visar den del av Stockholms innerstad som hör till Södermanland.

Ekeby socken försvann troligen redan på 1300-talet. Överhölö och Ärja, vars kyrkor övergivits efter reformationen, införlivades sedermera i Hölö och Åker. Även Kärnbo, Nykyrka och Spelviks kyrkor kom att tas ur bruk under 1700- och 1800-talen, men församlingarna fick bestå. Senare skulle förhållandet bli det omvända i och med att församlingar sammanslogs utan att kyrkorna lades öde. Tidigare i Södermanland än i många andra landskap inleddes detta redan 1926 med sammanslagningen av Trosa landsförsamling och Vagnhärad, följda 1941 av Gåsinge och Dillnäs, 1948 Överenhörna och Ytterenhörna och 1959 Kattnäs och Frustuna. Mellan 1980 och 2002 minskade sedan genom sammanslagningar församlingarnas antal med cirka 40 stycken, främst i landskapets sydöstra del, längs Mälaren samt i Stockholms skärgård. Kafjärdens och Tystbergabygdens nya församlingar omfattar vardera sex av 1950 års församlingar, bland annat Jäder och Torsåker.

Södermanlands landskapsbild

Södermanland är i huvudsak en del av Mälardalen. Kännetecknande är de trånga och ofta oregelbundna, sedimentfyllda sprickdalarna som är grunden till att det sörmländska landskapet uppvisar stora variationer mellan öppen och sluten terräng, mellan odlingsbygd och skog. Landskapet ligger i sin helhet under högsta kustlinjen, vilket innebär att de högre terrängpartierna avspolats under den tid då området utgjorde ett skärgårdslandskap. Den grövre moränen utgör i dessa områden underlag för en naturlig vegetation bestående av barrskog.

I lägre terrängavschnitt har det bortspolade materialet sedimenterat i form av postglacial lera, så kallad åkerlera. Denna lera är styv och var svårbrukad i äldre tider. Det sörmländska landskapet kännetecknas därför av

skarpa zoner mellan sedimentjord och grövre morän. Särskilt väl utmejslad sprickdalstopografi finner vi på Södertörn där landskapet har stark relief med stora skillnader mellan högsta och lägsta punkt i terrängen. I de lägre terrängpartierna finner vi påtagligt ofta inslag av ädellövskog.

Utefter hela Sörmlandskusten pågår ännu strandförskjutningen, nytt jungfruligt land träder hela tiden till. Ut mot Östersjön vidtar ett rent skärgårdslandskap bestående i huvudsak av mellan- och ytterskärgård.

Landskapsbilden skulle vara tämligen homogen över hela landytan om inte Södermanland också kännetecknades av sin förkastningstopografi. I söder återfinns en tydlig förkastningbrant – en vertikal sättning i berggrunden – som skiljer det lågt liggande Östergötland från skogsbygden Kolmården, som är sent koloniserad. Också i norr kännetecknas topografien av flera på varandra följande förkastningar där den inre delen av landskapet kontrasterar mot det lågt liggande Mälarbäckenet.

Topografisk indelning

Av fig. 2 framgår hur Södermanland kan indelas geografiskt i sex områden efter landskapets topografiska förutsättningar. Centralt återfinns den *sörmländska sjöplatån*, som avgränsas genom förkastningstopografien. Sjörikedomen i detta sprickdalslandskap är påfallande och tillsammans med ett rikt åsnät över landytan ger sjösystemen ständig omväxling i landskapsbilden. I *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* uttryckte Selma Lagerlöf saken som att ”ingenting fick riktigt lov att breda ut sig”. Denna landskapskaraktär har sannolikt fått stora konsekvenser för kolonisationshistoria och bebyggelseutveckling. Södermanland har en rik förhistoria alltsedan stenåldern men de små landskapsrum som stått till förfogande har medfört att bebyggelseenheter sällan blivit omfattande här, normalt ett till två mantal bara. Detta kan i sin tur ha bidragit till den rika frälse-dominansen sedan mitten av medeltiden inom just detta område. Bondemenskapen kunde inte växa sig lika stark som norr om Mälaren, något som frälset kunde utnyttja i samband med markförvärv.

Norr om sjöplatån, nedanför förkastningszonen, framträder ett landskap som har stora likheter med områdena norr om Mälaren – den genuina *Mälmarbygden*, som sedan länge haft ett starkt inslag av självägande bönder. Den kännetecknas av relativt stora, öppna lermarker omväxlande med kullar bestående av grövre morän. Till dessa höjder i landskapet har bebyggelsen ofta lokaliserats. Byarna är här större och bebyggelsen ligger dessutom tätare än uppe på sjöplatån. Inte sällan har bebyggelsen strikt reglerats i enlighet med medeltida ideal där såväl åkermark som bebyggelse påverkats. Särskilt framträdande är dessa drag i Rekarnebygden, och även söder om

Fig. 2. Topografisk indelning. Utifrån naturgeografiska och odlingsmässiga förutsättningar kan Södermanland indelas i sex regioner, markerade med streckad linje: 1. Mälmarbygden. 2. Sörmländska sjöplatån. 3. Södertörn. 4. Kustzonen. 5. Kiladalen. 6. Tunabergs bergslag.

Fig. 3. Församlingarnas ålder t.o.m. 1950. Det centrala Södermanlands socknar är utan undantag medeltida. Viss församlingsnybildning skedde under 1500-talet: Tunabergs kapellförsamling bildades 1538, Södermalm i Stockholm avskiljdes som egen församling 1591. Under 1600- och 1700-talen tillkom flera församlingar i landskapets städer. Södermalms församling delades 1654 i Katarina och Maria Magdalena församlingar. Trosa och Mariefred är andra stadsförsamlingar från denna tid. Ett flertal församlingar bildades också i kustbandet. Under 1900-talet bildades nya församlingar i Stockholm och dess närområde. Hamnstadens Nynäshamn på Södertörn bildade egen församling 1947.

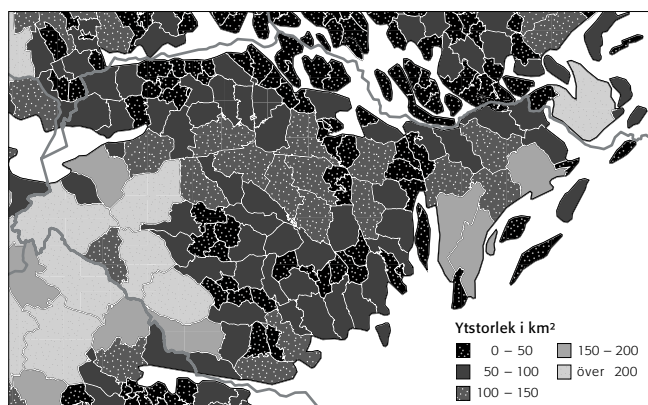
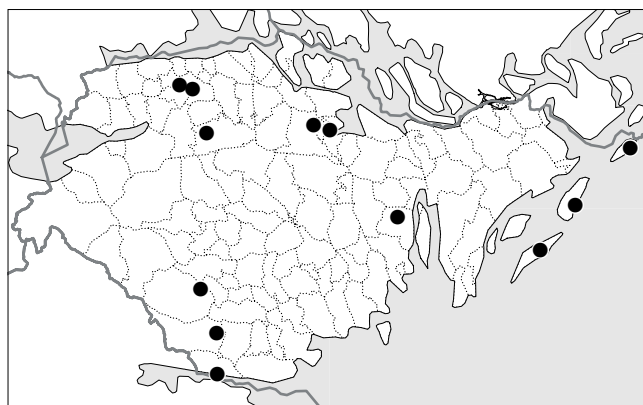

Fig. 4. Församlingarnas storlek. Kartan visar församlingarna 1750, grupperade efter ytstorlek.

Fig. 5. Kyrkplatser och kyrkoruiner. Kartan anger kända platser för varaktigt övergivna församlingskyrkor, äldre än 1950. Södermanland äger förhållandevis få kyrkoruiner och övergivna kyrkplatser. Tre av de elva markerade kyrkplatserna kan knytas till medeltidssocknar som uppgått i annan församling: Ekeby (uppgått i Torshälla), Överböle (i Hölö) samt Årja (i Åker). Kärnbo kyrka övergavs och fick förfalla till ruin under 1700-talet, men församlingen ägde bestånd fram till 1967. De resterande kyrkplatserna utgörs i huvudsak av äldre lägen för församlingens huvudkyrka.

förkastningsbranten ner mot Hjälmaran och i bygderna kring Österåker och Vingåker.

Som nämnts har Södertörn en alldeles egen karaktär genom sin utmejslade topografi. Sprickdalarna är här särskilt djupa. Där dalstråken korsar varandra utbildas ett slättlandskap med tämligen omfattande bebyggelse.

Sydväst om Södertörn möter landhöjningsområdet och *kustzonen*. Hela Sörmlandskusten präglas av omfattande godsbildning, något som medfört att kustzonens landsbygd är glest bebyggd. Kulturlandskapet här har många likheter med det på sjöplatån.

På ett ställe övergår kustbygden i en sprickdal som tränger långt in i landet – *Kiladalen* väster om Nyköping. Landskapskaraktären skiljer sig avsevärt från den uppe på platån genom stora likheter med Rekarnebygden i norr. Också här har en genuin bondebygd utvecklats under äldre tid. Söder om Kiladalen mot Kolmårdens skogklädda berg möter *Tunabergs bergslag*.

Sockenstorlek och bebyggelseutveckling

Socknarnas storlek speglar här som i andra landskap både naturlandskapets struktur och bebyggelsens storlek och utbredning i äldre tid (fig. 3-4). I Rekarnebygden, den västra delen av Mälmarbygden, med tät bebyggelse redan under järnålder, finns ett antal små socknar som antas ha kommit till under äldre medeltid genom inflytande från det dåvarande biskopsätet i Rekarnebygdens huvudort Tuna, nuvarande Eskilstuna. Den tidiga dateringen bygger på förekomsten av s.k. Eskilstunakistor av kalksten med runinskrift och runornamentik samt stensulptur, som finns i kyrkorna i Hammarby, Fors, Kjula, Jäder och Sundby. Rekarnebygdens små socknar har ofta by eller gårdsnamn som Vallby, Hammarby, Sundby, Kjula och Ekeby. Den sistnämnda var sannolikt socken fram till 1300-talets början. I övriga Mälmarbygden finns både mindre och större socknar. De större, som framför allt ligger i gränsområdet mot förkastningsbranten, omfattar i allmänhet förutom odlingsbygden också relativt mycket skogsmark. Fornlämningar från järnålder finns framför allt i socknarna närmast Mälaren. Namnet Torshälla (äldre skrivning *Thorsharghae*) vittnar om en äldre kultplats.

På sjöplatån finns de till ytan största socknarna men också några av de mindre. De stora socknarna finns främst i den västra delen. Namnen antyder att de går tillbaka på äldre bygder. Spår från främst yngre järnålder finns huvudsakligen i de östra delarna in mot den egentliga sjöplatån. Också på Södertörn, det forna Törens prosteri, är socknarna stora och samtliga har gamla bygdenamn. Här är emellertid järnåldersspåren betydligt rikare än i den västliga delen av landskapet. I den centrala och östra

sjöplatåns uppsplittrade landskap, som också var en central bygd under järnåldern, är socknarna återigen ofta små. De minsta socknarna var i allmänhet annexkyrkor under medeltiden, till exempel Nykyrka, Bogsta och Spelvik. Den sistnämnda var annex till Ludgo (äldre skrivning *Ludgodavi*) som har tolkats som en förhistorisk kultplats. Mot kusten blir socknarna större och de har i allmänhet en stor areal skogsmark medan odlingsbygden är koncentrerad närmast kyrkorna.

I Kiladalen är det längst in belägna och kanske senast koloniserade området, Kila, den största socknen medan socknarna närmare kusten är mindre. Tunabergs socken, slutligen, är relativt stor. Den bildades som kapellförsamling 1583 och avskiljdes som egen socken från Tuna 1626. Här har inte åkerbruket varit det avgörande för befolkningsunderlaget som i de flesta övriga socknar utan näringar som utnyttjade skogsmark och mineraltillgångar. Befolkningsutvecklingen i Södermanland har varit långsam ända till dess urbaniseringen ökade från 1800-talets slut (fig. 6).

Städerna

De äldsta städerna växte upp i Mälabygden och vid kusten. I flera fall utgjordes bebyggelsens ursprung av klosteranläggningar, t.ex. i Strängnäs, Nyköping och Eskilstuna. Eskilstuna fick stadsprivilegier först under 1600-talet. 1605 blev Mariefred stad men platsen har ett äldre ursprung i det kartusiankloster som anlades där 1493. Södertälje, Torshälla och Trosa med goda hamnlägen vid grundandet fick stadsprivilegier under 1300-talet. Nya städer kom sedan till först under 1900-talet, Katrineholm (1917) och Flen (1949) som järnvägsknutar vid stambanorna och Nynäshamn (1946) och Oxelösund (1950) som industriorter/hamnar.

Kyrkan i landskapet

Kyrkornas läge växlar med variationerna i topografin. Kyrkan kan ha ett dominerande läge men ligger sällan på landskapets högsta punkt. Högt i landskapet ligger framför allt Strängnäs domkyrka men också ruinen av Kärnbo 1100-talskyrka.

I Mälabygden, liksom också på Södertörn, ligger kyrkorna oftast på ett impediment eller en liten höjd i odlad mark, inte sällan i gränzonen mellan skog/moränmark och åker, det typiska bebyggelseläget i hela Mälardalsområdet. Rekarnebygden är en utpräglad odlingsbygd där kyrkorna ligger på impediment relativt lågt i landskapet. Ett tydligt exempel är Råby-Rekarne kyrka, som ligger i nivå med den lågt liggande odlade marken medan bebyggelsen ligger högre på gränsen mot den omgivande skogsmarken. Några kyrkor har ett annorlunda läge på åsar: Kjula, Tumbo och Sundby. Av de äldre kyrkorna på Södertörn ligger endast Salem vid vattnet, på en udde i Bornsjön (fig. 7).

Kustbygdens kyrkor ligger på mindre höjder i odlingslandskapet medan skärgårdskyrkorna ligger nära vattnet som Dalarö, ovanför hamnen, och Utö, vid stranden av Kyrkviken.

Även på sörmländska sjöplatån är det vanligaste kyrkläget på ett impediment i åkermark som i Forssa (fig. 8) eller i gränzonen mellan skog och åker. Flera kyrkor ligger också vid sjöar och vattendrag, särskilt i området runt Flen, till exempel Dunker och Helgesta och i den östra delen av sjöplatån: Frustuna, Kattnäs, Gåsinge och Ludgo. Några kyrkor som i dag har ett utpräglat inlandsläge låg när de byggdes vid vattenleder som nu har försvunnit. Det gäller exempelvis Spelviks kyrka i den sydöstra delen av

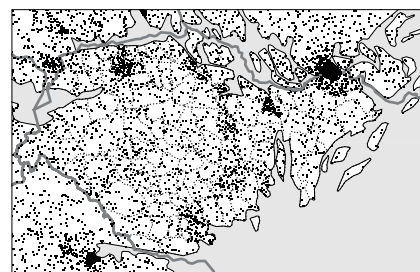
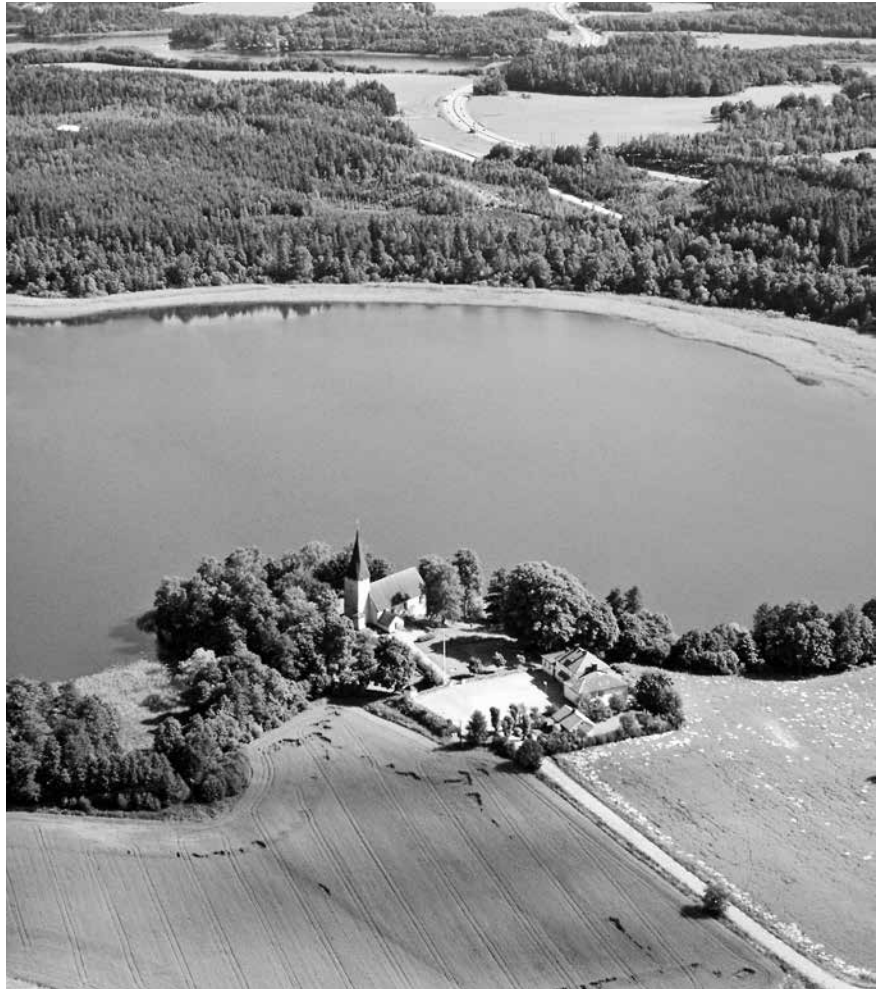

Fig. 6. Befolkningstal för församlingarna 1805, 1900 och 1995, överfört i punkttäthet. En punkt motsvarar 100 invånare.

Fig. 7. Den välbevarade medeltida kyrkan i Salem ligger vackert på en udde i Bornsjön, vattentäkt för Stockholm. Framför kyrkan ligger skola och församlingshem. Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

sjöplatån. Kyrkan ligger på en markant höjd ovanför ett område med sank mark fem meter över havet på den västra sidan av Ludgosjön. Sjön hade tidigare sitt avlopp genom Svärtaån, som var farbar ut till havet ännu 1425.

Ett annat område som under järnålder och medeltid hade ett kommunikationsmässigt annorlunda läge än i dag är bygderna vid sjöarna Klämningen, Storsjön, Frösjön och Sillen. Ännu vid mitten av 1400-talet fanns en öppen båtled mellan Klämningen och Frö(stuna)sjön och vattenleden hade sin fortsättning ut mot havet genom Sigtunaån, sjön Sillen och Trosaån. Utmed denna vattenled ligger flera kyrkor, Gåsinge, Dillnäs, Kattnäs, Frustuna, Vårdinge och Torsåker. Den sistnämnda socknen har ett namn som antyder kultplatskontinuitet, det vill säga kyrkan har byggts på en plats som var central för den förkristna kulten. Torsåker är i dag en arealmässigt liten och sluten odlingsbygd men fornlämningar och namn på tidigare byar och gårdar tyder på att bygden var betydligt mer central under järnålder och medeltid. Socknens kyrka var under medeltiden också huvudkyrka inom ett pastorat med Lästringe som annex men utgör sedan 1980 inte längre egen församling.

Kyrkornas anknytning till bebyggelsen

Det stora inslaget av herrgårdar i det sörmländska landskapet präglar också miljöerna runt kyrkorna: ofta finns i dag ett tydligt rumsligt samband mellan gods och kyrka, ibland i form av en allé som förbinder kyrka och herrgård. Sambandet kan ha lång kontinuitet men det kan också vara resultatet av

Fig. 8. Forssa medeltida kyrka mitt på sörmländska sjöplatån ligger på ett impediment i en uppodlad sprickdal. Till den tornlösa lilla salkyrkan lades 1708 ett nytt kor med ett gravvalv för familjen Palmstierna. Foto Ivar Schnell 1944, ATA.

förändringar i senare tid, framför allt den omfattande godsbildningen under 1600-talet. Vidare studier behövs för att klarlägga sambandets ålder. Ett exempel på ett godslandskap från senare tid utgör trakten kring Hyltinge kyrka, perifert belägen i socknen intill två större jordegendomar och med en allé till den ena, Sparreholms slott. I andra fall uttrycks sambandet genom att kyrka/socken och herrgård/storjordbruk har samma namn, till exempel Öja kyrka intill gården med samma namn. Här fanns tidigare en så kallad husaby, ett kungligt förvaltningscentrum från järnålderns slutskede. Husabyar har funnits i de flesta av de medeltida häraderna och lever i dag kvar bl.a. i sockennamnen Husby-Oppunda och Husby-Rekarne. I några fall har kyrkan anlagts på kungsgårdens/husabyns mark, till exempel i Aspö och Överenhörna som också har anknytning till senare tiders gods (fig. 9).

I Husby-Oppunda visar kartbilden på ett samband mellan socknen/kyrkan och Husbygård genom namnet och den allé som går mellan kyrka och herrgård. Husby bys gamla tomt väster om kyrkan liksom namn på andra nu försvunna byar i kyrkans närhet pekar mot en äldre bebyggelse-situation, före godsets tillkomst. Byn Husby bör i sin tur ha föregåtts av en äldre kungsgård, en husaby.

I flera fall ligger kyrkan intill en tunagård (Ytterselö, Åker, Ytterenhörna) eller i en socken med namn på *-tuna* (Runtuna, Tumbo, Tuna, Frustuna). Tunabebyggelser har tolkats som tidiga administrativa centralorter för sveaväldet (Hellberg 1987). Kärnområdet för namnelementets utbredning är Uppland, Södermanland och delar av Västmanland där de kan ha kommit till redan under äldre järnålder. I dessa fall har alltså kyrkan byggts på platser som kan ha haft särskilda funktioner och i bygder med lång bebyggelse- och odlingskontinuitet. Ofta finns en koppling mellan kyrkan och tunanamnet: prästgården och kyrkan ligger ofta på gårdens mark.

Jordägandet i Södermanland har även under de följande perioderna

Fig. 9. Av den medeltida kyrkan i Överenhörna återstår tornet och långhuset, medan koret nybyggdes 1783–85. Tornspiran tillkom 1884–85. Kyrkan ligger i Mälarbygdens norra del nära Ekensbergs säteri. Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

haft en särskild prägel genom det stora inslaget av frälsejord. I nära $2/3$ av socknarna fanns adliga sätesgårdar under medeltiden. Ett stort antal av dessa medeltida frälsegods finns kvar även i dag. I socknarna vid Mälarstranden dominerade under medeltiden kloster- och kyrkogods. Vid mitten av 1500-talet dominerade den frälseägda jorden i ett stort antal socknar, men inte alltid de som hade sätesgårdar under medeltiden. Vissa delar av landskapet hade en annan karaktär: på Södertörn, där det funnits ett mindre antal medeltida gods, dominerade skattejorden från 1500-talet.

Några av socknarna i Västerrekarne härad saknade medeltida frälsegods och hade också längre fram i tiden en låg andel jord av frälse natur. Ett exempel är Råby-Rekarne där kyrkan ligger i mitten av sockenområdet, som bildar en väl avgränsad bygd – en *Siedlungskammer* – omgiven av gårdsbebyggelse med namn på *-by* och *-sta*. Socknen utgör riksintresseområde. Barva, Länna, Ärla, Åker och Härad i den nordöstra delen av Mälarbygden saknar också mer betydande frälseinslag. På sjöplatån gäller detta socknarna Dunker, Lilla Malma, Sköldinge och Årdala. I den östra delen av Mälarbygden hör Taxinge och Turinge till denna grupp men i dessa socknar har gods bildats under senare perioder och detta sätter i dag en stark prägel på landskapet runt kyrkan. Liknande är förhållandet i Runtuna som först under 1600-talet får en herrgårdsanläggning.

Kyrkorna ligger nästan alltid i den centrala odlingsbygden. Undantagen utgörs framför allt av några av skärgårdskyrkorna. Inom denna bygd kan placeringen variera från central till perifer. Det vanligaste läget är i utkanten av den centrala odlingsmarken men kyrkan kan också ligga i ett område som genom avsaknaden av fornlämningar och förhistoriska namnformer kan bedömas vara en sekundär bygd, exempelvis i Bergshammar. Någon skillnad mellan frälse- respektive skattedominerade socknar i detta avseende är svår att se i ett historiskt perspektiv. I dagens godslandskap ligger kyrkan ofta isolerat men i flera fall låg tidigare en by invid kyrkan som

till exempel i Ludgo. I några fall går sockengränsen genom odlingsmarken, alltså en gräns som inte följer några naturliga barriärer i landskapet. Det gäller gränsen mellan Runtuna och Lid, mellan Över- och Ytterjärna och mellan Västermo och Öja. I alla tre fallen rör det sig om gränser mellan medeltida moder- respektive annexsocknar. Runtuna och Lid tillhörde skilda pastorat medan de övriga sockenparen utgjorde varsitt pastorat. Gränserna i dessa fall avskiljde troligen inte ursprungliga bygder utan var sekundära delningar av tidigare sammanhängande områden.

För att se vilka eventuella samband som finns mellan å ena sidan själva kyrkobyggnaderna och å andra sidan kyrkans läge i bygden och jordägandet i socknarna behövs information om den äldsta kyrkans storlek och utformning (se kapitlet Medeltidens kyrkor). I några fall har man från början byggt en kyrka med större dimensioner, också under den romanska perioden. Det är kyrkorna i Fogdö, Toresund, Stora Malm, Husby-Oppunda, Ludgo och Tuna. Tuna och Toresund har dominerande lägen på höjder medan Fogdö och Stora Malm ligger på moränhöjder i odlingsmarken. Av dessa sex kyrkor ligger Toresund i utkanten av socken, nära Mälaren, medan de övriga ligger i centrala odlingsbygder. När det gäller jordägandet var Stora Malm frälsedominerat i mitten av 1500-talet och hade redan tidigare under medeltiden flera sätesgårdar, medan jorden i Tuna socken mest var av skattenatur. Toresund hade ett starkt inslag av frälse. Fogdö låg tidigt under början av medeltiden under Vårfruberga kloster och hade dessutom en medeltida sätesgård. Vid mitten av 1500-talet ägdes jorden till övervägande del dock av skattebönder.

Om jordnaturen i socknen som helhet har påverkat kyrkobyggandet är dock osäkert, det avgörande bör ha varit vem som ägde den mark som kyrkan kom att byggas på. Den kyrkliga administrationens påverkan kanske också ska tas med i bilden.

Miljön runt kyrkan

Många av de sörmländska kyrkorna är omgivna av välbevarade miljöer som ofta ingår i ett större riksintresseområde. Av landskapets socknar ingår 44 i sådana områden, som ofta utmärks av rikedom på fornlämningar och ett välhävdad odlingslandskap med herrgårdar och/eller stora byar. Miljön runt kyrkan utpekas som särskilt värdefull i 21 fall. Tumbo kyrka med dominerande läge på Tumboås ingår i ett sådant område med kaplansgård, skolor m.m. Under medeltiden var detta häradets tingsplats. Ett annat exempel är Floda kyrka med prästgård, sockenhus med kyrkskola, sockenmagasin och fattigstuga som ingår i Flodabygdens riksintresseområde. I Mellösa finns en ännu välbevarad bymiljö runt kyrkan samt skoltomt med tre generationer skolbyggnader, sockenstuga och kyrkstallar (fig. 10). I närheten av Dillnäs kyrka ligger Dillnäs kyrkby, en klungby om tre gårdar, som ligger samlade i ett läge som kan ha medeltida hävd. Gårdarna är byggda enligt den centralsvenska traditionen med mangård och fägård runt en rektangulär gårdsplan. Intill kyrkan finns fattigstuga och klockargård bevarade.

I ett 25-tal fall ligger kyrkan i eller intill en mindre tätort. Levande funktioner som framför allt skolor har därmed fortsatt att lokaliseras till kyrkans närhet. Kjula kyrka är exempel på en sådan samlad miljö i utkanten av tätorten med samma namn. Här finns prästgård och äldre och nyare skola, allt rödfärgat i traditionell stil och välhållet. Intill kyrkan i Härad ligger några äldre byggnader samt daghem, idrottshall och skola som en enhet i utkanten av tätorten. Sorunda kyrka ligger i jordbrukbygd med

Fig. 10. Den samlade och välbevarade bymiljön kring Mellösa kyrka norr om Flen. Kyrkans långhus är medeltida, koret från 1760-talet och tornet byggdes 1874. Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

välbevarade bymiljöer från 1800-talet och med prästgård, klockargård, skola, ålderdomshem och hembygds gård omkring kyrkan.

Kyrkojord

I de flesta av Södermanlands socknar saknas jord med beteckningen Prästgården. Endast Torpa, Halla och Lid har centralt belägna fastigheter med namnet Prästgården. Ytterligare sex socknar har perifert belägen jord med denna beteckning eller med beteckningen Prästebol eller Prästtorp. I sex socknar finns bebyggelse med beteckningen Kyrkbyn. Prästgårdarna i Södermanland har i stället i stor utsträckning vanliga fastighetsnamn som inte skiljer sig från namnen på den omgivande bebyggelsen. I detta hänseende avviker Södermanland från de flesta andra landskap. Vidare studier får visa vad detta har för orsak.

Avslutande kommentar

Södermanland är ett särpräglat landskap ur många synvinklar. När det gäller bebyggelseutvecklingen finns här både en konstans och en dynamik över tiden i fråga om markägandet och bebyggelsens struktur under olika perioder. Konstansen i landskapet består framför allt i att vad som i äldre tider var centralbygd förblev det också senare (Sporrong 1983). Socknarna i de centrala järnåldersbygderna är i allmänhet små jämfört med senare koloniserade områden. Undantaget är Södertörns socknar; här kan den speciella sprickdalstopografin ha spelat en roll när det gällt avgränsningen av sockenområdet.

Jordägandet uppvisar både konstans och variation över tiden. Ett flertal socknar, företrädesvis på gränsen mellan mälbygd och den norra delen

av sjöplatån samt centrala delar av Rönö härad, saknar medeltida sätesgårdar och har ett relativt litet inslag av jord av frälse natur under 1500-talet. Södertörn domineras av skattejord under 1500-talet och har ett fåtal medeltida sätesgårdar, främst i Ösmo. I den västra delen av sjöplatån har frälsets jordinnehav troligen ökat sedan medeltiden. Under 1600-talets gods bildning skedde ytterligare förändringar av markägande och bebyggelsestruktur när byar avhystes. I dag sker på flera håll en sammanslagning av mindre enheter till större, något som på sikt kan få konsekvenser för den byggda miljön.

Landskapets många välbevarade medeltida kyrkor är ett karaktärsdrag som kräver en förklaring. Frälsets starka dominans som jordägare har föreslagits som en konserverande faktor: de jordägande släkterna hade starka bindningar till kyrkobyggnaden, exempelvis som begravningskyrka (se vidare kapitlet Kyrkorna 1550–1760). En mer praktisk synpunkt kunde vara att frälsets jordägande verkat konserverande också på bebyggelsestrukturen i stort och därmed förhindrat en befolkningstillväxt som skulle ha framkallat ett behov av en ny och större kyrka. Det tidigare påpekade förhållandet att odlingsbygderna är små och expansionsutrymmet begränsat har naturligtvis också varit av avgörande betydelse.

Källor och litteratur

- Collmar, Magnus: *Strängnäs stifts herdaminne*, 1, Medeltiden, 1977.
- Josephson, Magnus: ”Tärnö – en medeltida sätesgård och dess ursprung”, i *Sörmlandsbygden* 1991.
- Hellberg, Lars: *Ortnamnen och den svenska bosättningen på Åland*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 541, Studier i nordisk filologi 68, 1987.
- Rahmqvist, Sigurd & Kaj Janzon: *Tören, Svartlösa, Sotholm*, DMS 2:1, 2002.
- Roeck Hansen, Birgitta: ”Kulturlandskapet speglar historien”, i *Sörmländsk bygd under 7 000 år. Kulturminnesvårdsprogram för Katrineholms kommun*, 1988.
- Sporrong, Ulf: ”Mälarbygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historiskt-geografiskt perspektiv”, i *Meddelande serie B61 från Kulturgeografiska institutionen*, Stockholms universitet, 1985.
- Strandberg, Svante: ”Sockennamnen i Katrineholms kommun”, i *Sörmländsk bygd under 7 000 år. Kulturminnesvårdsprogram för Katrineholms kommun*, 1988.
- Styffe, Carl Gustaf: *Skandinavien under unionstiden med särskilt avseende på Sverige och dess förvaltning åren 1319 till 1521*, 1911.

Bänklängder

av Margareta Kempff Östlind

Runt hälften av Södermanlands socknar har bevarat bänklängdsmaterial. Endast ett fåtal kyrkor har bänklängder från mer än ett år. Det övervägande antalet bänklängdsförteckningar härrör från 1600- och 1700-talen. Elva kyrkor har uppgifter från 1800-talet.

Materialet är i stort sett homogent vad gäller placeringsprinciperna. I de flesta socknar blev man tilldelad sin plats i kyrkbänken efter hemmanstalet. Vid en genomgång av bänklistorna kan det dock ibland vara svårt att utläsa av namnen om de avser en by eller en gård. Frågan kunde enklast besvaras vid en granskning av till exempel husförhörslängder, om sådana existerar för det aktuella året, men denna inventering ger inte utrymme för en dylik fördjupning. I de enstaka fall där man placerat sig efter bytillhörighet är de bakre bänkarna undantagna från delningen; där sitter torpare, men platserna är också tänkta för drängar, soldater och socknens fattiga.

Av de runt sjuttioalet socknar som har bevarade bänklistor har sex stycken valt att lotta ut platserna. Besluten att fördela platserna på detta sätt har i alla socknarna tagits under 1700-talet, men är i fyra fall föregångna av en äldre indelning efter hemman. Även när bänkarna lottats ut finns en gräns mellan bönder och torpare. Städernas kyrkor tog över lag in hyra för sina bänkrum.

Antalet bevarade bänkdelningslängder för varje socken är i allmänhet få. Många har bara en notering från ett enda år, några andra från två eller tre. Som i övriga delar av landet är stadskyrkornas bänklistor både de utförligaste och ofta löpande över en lång följd av år. Detta beror säkerligen på att de också hade karaktären av kassaböcker, där de erlagda årshyrorna fördes in.

Den äldsta bänkdeleningen kommer från Härads kyrka och är från 1603. Det är i det fallet emellertid osäkert om man satt efter by eller gård. En uppgift daterad 1592, från Strängnäs domkyrka, anger att sex stadsbor och sex bönder skulle jämka stolarna, vilket tyder på att det redan tidigare fanns någon form av indelning. Vi kan här alltså dra slutsatsen att det vid denna tidpunkt fanns bänkar i kyrkan. Den senaste bänklängden är från Tuna kyrka, 1849.

Frälsets framträdande roll i Södermanland återspeglas också i materialet. I flera av kyrkorna, som till exempel Tyresö och Jäder, finns påkostade bänkar som är avsedda för kungliga besökare eller frälseätternas medlemmar. Slotsherren eller gårdsägaren har bekostat bänkutrymmen för hela sitt hov, som ibland upptog en ganska stor del av kyrkans bänkar.

Aspö <i>Hemman</i> : 1627, 1718	Kila <i>Hemman</i> : 1849–50	Trosa lands <i>Hemman</i> : 1670
Bergshammar <i>Hemman</i> : 1667, 1673	Kjula <i>Hemman</i> (?): 1653	Trosa stads <i>Hyra</i> : 1722, 1773, 1799, 1831, utan år
Bettna <i>Hemman</i> : 1664, 1739, 1776	Kung Karl <i>Hyra</i> : 1770, 1799, 1814, 1840	Tuna <i>Hemman</i> : 1652, 1662, 1849
Björkvik <i>Hemman</i> : 1692, 1842	Lerbo <i>Hemman</i> (?): 1634	Tunaberg <i>Hyra efter hemman</i> : 1761
Blacksta <i>Hemman</i> : 1727	Lid <i>Hemman</i> : 1769	Turinge <i>Hemman</i> : utan år
Botkyrka <i>Hemman</i> : 1690 <i>Lottning</i> : 1755	Lista <i>Hemman</i> : 1756	Tyresö <i>Hemman</i> : 1680, 1731
Bälinge <i>Hemman</i> : 1670, 1693, 1735, 1768	Ludgo <i>Hemman</i> : 1644, 1722(?)	Tystberga <i>Hemman</i> : 1622
Flen <i>Hemman</i> : 1664, 1674	Lunda <i>Hemman</i> : 1690, 1770, 1848	Utö <i>Hemman</i> : 1700, 1750
Fogdö <i>Hemman</i> : 1690, 1748	Länna <i>Hemman</i> : 1625, 1648, 1656	Vagnhärad <i>Hemman</i> : 1658
Forssa <i>Hemman</i> : 1763	Lästringe <i>Hemman</i> : 1694	Vallby <i>Lottning</i> : 1783
Gillberga <i>Hemman</i> : 1704	Mariefred-Kärnbo <i>Hyra</i> : 1687–1714, 1784	Vansö <i>Hemman</i> : 1684, 1798
Halla <i>Hemman</i> : 1702, 1749	Mörkö <i>By</i> (?): 1789–90	Västerljung <i>Hemman</i> : 1795
Hammarby <i>Hemman</i> : 1748, 1833	Nyköpings S:t Nicolai <i>Hyra</i> : 1741	Västermo <i>Hemman</i> : utan år
Helgarö <i>Hemman</i> : 1640, 1649, 1699	Nyköpings Östra <i>Hyra</i> : 1615–76, 1721, 1835–51	Ytterenhörna <i>Hemman</i> : utan år, 1807
Helgesta <i>Hemman</i> : 1687	Ripsa <i>Hemman</i> : 1766	Ytterselö <i>Hemman</i> : 1730, 1778
Huddinge <i>Hemman</i> : 1702, 1758	Runtuna <i>Hemman</i> : 1650 <i>Lottning</i> : 1760, 1762, 1775	Åker <i>Hemman</i> : 1619, 1624, 1637, 1645
Husby-Oppunda <i>Hemman</i> : 1691 <i>Lottning</i> : 1798	Råby-Rönö <i>Hemman</i> : 1708, 1810, 1822	Årdala <i>Hemman</i> : 1741
Husby-Rekarne <i>Hemman</i> : 1623, 1665, 1688, 1740	Sköldinge <i>By</i> (?): 1728	Ärla <i>Hemman</i> : 1704, 1721, 1785
Hyltinge <i>Hemman</i> : 1694, 1745	Stenkvista <i>Hemman</i> : 1704	Österhaninge <i>Hemman</i> : 1639, 1667, 1752
Härad <i>By</i> : 1603 <i>Hemman</i> : 1638, 1668, 1765	Strängnäs <i>Hyra</i> : 1592(?), 1630	Österåker <i>Hemman</i> : 1660, 1686, 1700, 1703 <i>Lottning</i> : 1789
Hölö <i>Hemman</i> : 1752	Sättersta <i>Hemman</i> : 1762, utan år	Östra Vingåker <i>Hemman</i> : utan år
Julita <i>Lottning</i> : 1735	Toresund <i>Hemman</i> : 1703, 1727, 1750, 1824	Överenhörna <i>Hemman</i> : utan år
Jäder <i>By</i> : 1699, 1789	Torshälla <i>Hyra</i> : 1750	Överselö <i>Hemman</i> : 1729, 1762

Tab. 2. Bänkdelningsprinciper i Södermanland under 1600-, 1700- och 1800-talen. Tabellen redovisar socknar och år då noteringar om bänkdelening är bevarade samt den princip kyrkbänkarna fördelats efter: hemman, lottning, hyra eller by. Vissa bänkdelningslistor kan inte dateras med säkerhet.

Av de i tabellen förtecknade församlingarna har följande senare uppgått i andra: Trosa landsförsamling uppgick 1926 i Trosa-Vagnhärad församling, Ytterenhörna uppgick 1948 i Enhörna och Nyköpings Östra uppgick 1989 i Nyköpings Alla Helgona församling.

Källor och litteratur

Respektive sockens kyrkoarkiv i SSA och ULA.

Gustafsson, Berndt: *Kyrkoliv och samhällsklass i Sverige omkring 1880. En kyrko-historisk-sociologisk undersökning*, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 22, 1950

Sveriges Kyrkor, Stockholm och Södermanland, 1934–92. Se *Litteratur om Södermanlands kyrkor*, nedan s. 79.

Medeltidens kyrkor

av Margareta Kempff Östlind

Vi vet mycket litet om de första försöken att kristna Södermanland, men Ivar Schnell har antagit att en mer målinriktad missionsverksamhet tagit form under 1000-talet. Den tycks ha letat sig fram huvudsakligen längs två olika vägar. En ledde till de sydöstra delarna runt Nyköping och en annan till de nordvästra områdena kring Rekarnebygden, där missionen enligt legenden förknippas med den engelske biskopen Eskil.

Uppgifterna om Eskils verksamma tid skiftar. I en biografi från 1120 över det danska helgonet Knud, omtalas Eskil som resällskap till Sankt Sigfrid på dennes missionsfärd i Sverige under tidigt 1000-tal. Legenderna om Eskil, som i sin äldsta bevarade version är från 1300-talet, berättar hur han sattes som biskop nordanskogs, det vill säga norr om Tiveden och Kolmården, och att han lät bygga en kyrka i Fors, söder om Eskiltunaåns mynning. Vidare står det i legenderna att han dräptes runt 1080 vid ett försök att stoppa en hednisk offerfest i Strängnäs. Han fick sin grav, inte i Fors kyrka, utan i en kyrka som uppfördes speciellt som gravkyrka på en plats som hette Tuna och som låg på norra sidan om åmynningen. Tuna, nuvarande Eskilstuna, var sedan gammalt en centralt belägen handelsplats i Rekarnebygden. Vid utgrävningar där har man funnit ett litet krucifix i förgylld brons som dateras till senare hälften av 1000-talet.

Namnet Tuna förekommer i det äldsta bevarade skriftliga belägget i en avskrift av ett dokument som i original troligen var från 1120-talet. Det så kallade Florensdokumentet tillkom sannolikt på påvligt initiativ och är en förteckning där bland annat sex svenska ortnamn är uppräknade. Listan kan vara en förteckning över svenska biskopssäten som vid upptecknandet redan existerade men det har också framförts att den skulle kunna vara en förteckning över planerade biskopssäten. Bland ortnamnen finns alltså Tuna, men omständigheterna kring Tuna stift är oklara, det lades senast 1164 under Strängnäs stift och kyrkan övergick före 1185 i Johanniterordens ägo.

Ett tredje något yngre missionsområde var enligt Schnell Södertörn, där den helige Botvids insatser för kristnandet antas ha ägt rum runt 1100. Han återkom enligt legenderna som missionär efter en resa till England där han låtit sig döpas, och verkade framför allt i sina hemtrakter i nordöstra Södermanland. En frigiven träl slog ihjäl honom på 1120-talet. I Vallentunakalendariet som dateras till 1198 är Botvid omnämnd den 28 juli, vilket visar att det vid denna tid fanns en etablerad Botvidskult. På platsen för mordet, Rågö i Tystberga socken, finns ett vallfartskors av medeltida karaktär.

Det som talar för att en tidig mission var koncentrerad till de sydöstra

och norra delarna av Södermanland, är att det övervägande antalet bevarade runstenar med kristna symboler eller inskrifter finns i dessa trakter. En annan omständighet som stärker detta antagande är att de medeltida socknar som fått namn efter en by bildar sammanhängande områden som överensstämmer med de ovan nämnda trakterna, vilka alltså är rika på den äldsta typen av kristna runstenar. I områden som inte direkt berördes eller nåddes av den första, aktiva missionsverksamheten, har kyrkobyggandet växt fram i en miljö fortfarande präglad av äldre tiders bygdeindelning. Där fick kyrkorna i stället namn efter bygden.

Träkyrkor

Ingen av de kyrkor som man förmodar varit landskapets tidigaste finns bevarade i dag. Endast en har lämnat konkreta spår efter sig (fig. 11). Vid en utgrävning 1972 av Fors kyrka i Eskilstuna, fann man i ett brandlager rester av en syll som brunnit samt ett stolphål, vilket tyder på att det på platsen funnits en träkyrka vilken senare blev ersatt av en romansk stenkyrka. En kyrka i Fors är ju enligt legenden förknippad med Sankt Eskil. Kanske lät han uppföra den träbyggnad av vilken det återstår kolrester. Dessa har genom C14-prov blivit daterade till år 975 ± 105 år. De äldsta delarna i den nuvarande kyrkan i Fors, det vill säga delar av västgaveln och den norra långhusmuren, är daterade till sent 1000-tal eller tidigt 1100-tal. En föregångare i trä bör följaktligen dateras till 1000-talet, vilket passar väl in på uppgifterna i Eskilslegenden.

Andra exempel där romanska stenkyrkor troligen föregåtts av träkyrkor är Husby-Rekarne, Lid, Ludgo samt Strängnäs. Möjligen kan också Hölö, Grödinge och Råby-Rönö ha haft tidiga träkyrkor. Det finns nämligen på kyrkogårdarna som omger de nuvarande kyrkorna en typ av kristna runstenar vilka blivit placerade där som gravvårdar redan från början. I de här fallen bidrar närvaron av dem till att man kan fastställa tidiga etableringar, eftersom de monument av sandsten som det handlar om i dessa fall, alla är äldre än de romanska kyrkor som i dag helt eller delvis finns bevarade på platsen. Då det inte finns några synliga spår av äldre bebyggelse, får vi nöja oss med antagandet att de första kyrkorna var av trä. De fick sedan lämna plats för en ny generation kyrkor byggda i sten. Vid utgrävningar av Alla Helgona kyrka i Nyköping framkom att den medeltida stensakristian först troligen var byggd intill en träkyrka, vilken sedan ersattes av stenkyrka.

Enligt legenden om Botvid blev denne först begravd i Säby (Salem) kyrka. Sedan lät brodern Björn bygga en kyrka på familjens ägor, Hammarby. Till denna träkyrka förde man högtidligen 1129 Botvids kvarlevor där de skrinlades i närvaro av biskoparna Gerder från Strängnäs och Henrik från Sigtuna. Man har dock inte funnit några spår av denna kyrka. Den nuvarande stenkyrkan, Botkyrka kyrka väster om Hammarby gård, byggdes senare.

Större stycken och fragment av stenkistor med lock, sidor och höga gavlar, ornerade med färglagda ristningar i runstensstil har återfunnits i anslutning till kyrkorna Ludgo och Vrena i sydöstra Södermanland. I Rekarnebygden har man funnit delar från samma typ av stenkistor från Tuna, senare Johanniterordens klosterkyrka, Sundby, Jäder, Hammarby, Tumbo, Fors och möjligen också Kjula kyrka, alla inom mindre än två mils radie från Eskilstuna. Kistorna har sannolikt inte varit tänkta som regelrätta gravar utan snarare haft funktionen som monument. Gravmonumenten, som kommit att kallas Eskilstunakistor efter fyndplatsen vid en utgrävning av Tuna kloster i Eskilstuna, har genom sin ornamentik

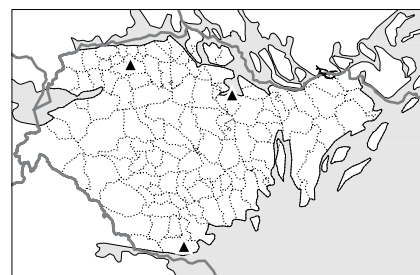

Fig. 11. Medeltida träkyrkor, belagda eller rimligen förmodade. Endast en tidig träkyrka är känd genom iakttagelser vid arkeologisk undersökning, nämligen Eskilstuna Fors. De resterande två träkyrkorna, Taxinge och Tunaberg, kan endast hållas för troliga. Socknarna har medeltida ursprung och de äldsta kända kyrkorna var av trä. På kartan har ej markerats kyrkorter med fynd av tidiga gravvårdar, vilka indirekt antyder att ett mer allmänt tidigt träkyrkobyggande förekommit i Södermanland.

och runskriftsstilen blivit daterade till 1000-talet. De har förmodligen haft sin plats i eller utanför tidiga träkyrkor vilka senare ersatts av stenkyrkor. Fyndplatser för liknande stenkistor förekommer framför allt i Östergötland men också i Västergötland, Småland och Närke.

En intressant och omdebatterad fråga är varför seden att resa denna enhetliga typ av gravmonument plötsligt uppstod på olika platser i det tidigmedeltida Sverige för att ganska snart försvinna. Är kistorna kanske att se som manifestationer över socialt och ekonomiskt betydande stormannafamiljers makt? När de reste en egen gårdskyrka betonade de också den politiska makten genom uppförandet av ett stenmonument över stormannagraven. Kontakter mellan de större jordägande familjerna kan förklara spridningen av idén med stenmonumenten. Runstenshuggare som sett sin tidigare kundkrets minska kunde lämpligen engageras för denna typ av uppdrag. Vid en förändring av den politiska och kyrkliga situationen förlorade dylika sociala markeringar snabbt i betydelse, monumenten blev föråldrade och flyttades bort och bröts ibland sönder för att användas som byggmaterial.

Spåren efter det tidiga träkyrkobyggandet är alltså huvudsakligen indirekta. Under resterande delen av medeltiden kom Södermanland att präglas av byggande i sten. I gruppen medeltida träkyrkor skall dock framhållas ytterligare två troliga belägg (fig. 11). Taxinge och Tunabergs socknar har sitt ursprung i medeltiden. De äldsta kyrkobyggnaderna var sannolikt byggda av trä, men ingenting är i övrigt känt om deras utformning.

Stenkyrkor

Under 1100-talet inleddes en massiv byggnadsvåg i sten som helt kom att prägla Södermanlands kyrkliga landskap (fig. 12 a–c). Stenkyrkorna uppfördes nästan undantagslöst under äldre medeltid, men flertalet kom att omgestaltas i etapper under den resterande medeltiden.

ÄLDRE MEDELTID – FRÅN 1100-TALETS BÖRJAN TILL 1200-TALETS MITT

Byggandet av kyrkor i sten under romansk tid är i Södermanland fortfarande relativt lätt att avläsa. Antalet helt eller delvis bevarade kyrkor från perioden uppgår till runt nittio stycken, alltså nästan två tredjedelar av hela landskapets kyrkor. Den vanligaste planen bestod av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor. I endast sju kyrkor har man kunnat konstatera en absidformad avslutning på koret (fig. 14, 19), nämligen i Bogsta, Halla, Nykyrka, Tumbo, Ytterenhörna, Kärnbo samt i den arkeologiskt undersökta kyrka som föregick Johanniternas klosterkyrka i Tuna. Det tycks inte finnas någon självklart samband mellan dessa kyrkor som kan förklara planformen.

Kyrkorna i Kattnäs (fig. 19), Björnlunda, Gåsinge och Lästringe (fig. 19) har haft ovanligt långsträckta medeltida kor. Dessa är möjligen äldre än långhuset och har kanske under tidig medeltid i sin helhet fungerat som kapell. Senare har långhuset anslutits till dem och kapellen blivit kvar som kor. Alternativt har koren haft långhuset av trä som sedan ersatts med sådana i sten. Den långsträckta formen på koren kan tala för en tidig datering, alltså till 1000-talet, men är kanske snarare följden av en retarderad stil och medför i så fall en senare datering till 1100-talets slut eller början av 1200-talet. Motsvarigheter finns i Fresta, Håbo-Tibble och Össebygarn i Uppland. Koret i Ludgo kyrka är exceptionellt långt och tycks ha uppförts i ett sammanhang. I Kattnäs finns för övrigt ett norrfönster i koret vilket är synnerligen ovanligt i de svenska medeltidskyrkorna. I Ripsa kyrka finns

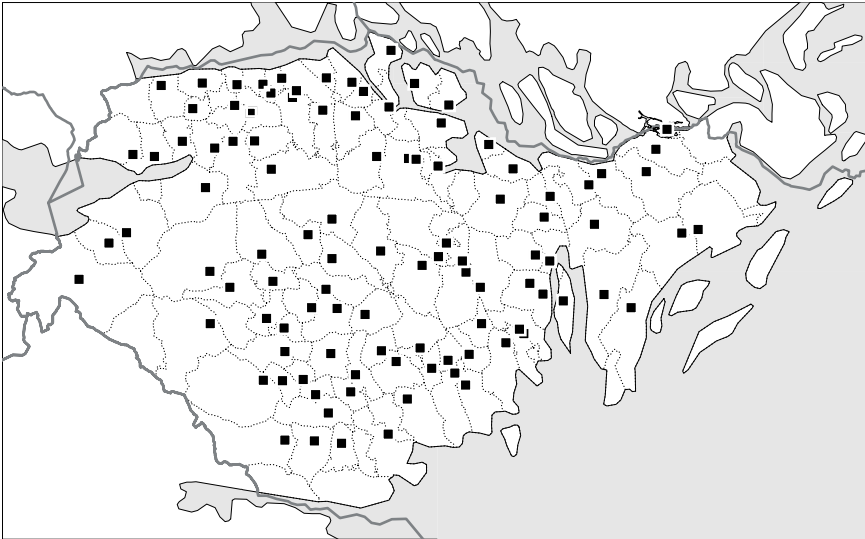

Fig. 12 a–c. Medeltida stenkyrkor. Med stenkyrkor avses kyrkor uppförda antingen av natursten eller tegel.

Fig. 12 a visar stenkyrkor från äldre medeltid (före 1350). Den tidigare forskningen har nära nog undantagslöst daterat Södermanlands stenkyrkor till äldre medeltid. Bedömningen av kyrkornas ålder har i flera fall baserats på planformen, då en kyrka med belagt smalare kor vanligen daterats till äldre medeltid (jfr fig. 14), men även andra egenskaper, som skulptural utsmyckning och muröppningarnas form, har vanligen vägts in i resonemanget. Många av Södermanlands kyrkor byggdes om till salkyrkor redan under medeltiden (jfr fig. 15). Ombyggnaderna har i många fall skett under 1200-talets senare hälft eller omkring 1300, varför den äldsta byggnadsfasen, d.v.s. den då befintliga stenkyrkan, kunnat dateras till 1100- eller tidigt 1200-tal.

Av de på kartan markerade kyrkorna nybyggdes vissa två gånger under äldre medeltid, det gäller Frustuna, Grödinge, Jäder, Salem och Torshälla. Samtliga av dessa nybyggnader skedde genom att en befintlig stenkyrka i en och samma byggnadsstapp både vidgades och förlängdes. I Torshälla uppfördes ett nytt långhus intill den äldre kyrkan, vars långhus i stället fick funktion som kor.

spår efter ett gavelröste av timmer och ett platt innertak i trä, det senare en vanlig romansk lösning.

Nästan hälften av de romanska kyrkorna fick ett murat västtorn, vilket hade en ingång i tornets västra mur som man än i dag kan se i Hammarby och Tumbo kyrkor. De flesta kyrkorna med torn från äldre medeltid ligger samlade i norra och östra Södermanland, i områden som förknippas med den äldsta kristna tiden (fig. 13 a). De lyser däremot med sin frånvaro i de sydliga områden som förmodas ha haft äldre kyrkobyggnader. Eftersom tornen ibland ser ut att ha saknat riktiga ljudgluggar, har funktionen som klocktorn blivit ifrågasatt. En förnyad undersökning av de sörmländska tornen skulle kanske visa på tidiga ljudöppningar trots allt.

Tornet i Överhölö kyrkoruin som är bevarat till fyra meters höjd, saknar vad vi kan se ingångar i markplanet. Det finns alltså där inga synliga öppningar vare sig genom långhusets västra del eller direkt utifrån in i tornet, men det tycks ha funnits en öppning högre upp. På Öland finns det i några fall liknande exempel på torn utan ingång i markplanet, kombinerat med öppningar högre upp. Det har tolkas som ett sätt att ordna säkert skydd för folk och dyrbara varor i tornet.

I ett flertal tidigmedeltida skånska och danska kyrkor har man under golvet i västtornet funnit gravar. Exempel finns även i Östergötland. Utrymmet i tornen har tjänat som ett avskilt gravrum för kyrkans patronus eller någon nära anhörig till denne. Vid en utgrävning i Botkyrka kyrka under slutet av 1970-talet fann man i västtornets äldsta golvlager en grav. Den innehöll skelettet av en kvinna. Det fanns också spår av ett altarfundament i tornet. De tidiga västtornens funktion och eventuella koppling till stormannafamiljer och byggandet av privatkyrkor är en fråga som livligt diskuteras i aktuell forskning. Mycket tyder på att tornen restes som en form av maktmanifestation.

Ytterenhörnas absidförsedda kyrka hade förutom sitt västtorn även ett torn i öster som emellertid revs på 1700-talet. Sannolikt har också Överjärna haft eller planerat ett östtorn med förråds våning, det är osäkert om det byggts till full höjd. Kyrkans västtorn byggdes troligen senast under 1300-talet. Liknande kyrkotyper, så kallade klövsadelskyrkor, finner vi i Småland, på Öland samt längs Norrlandskusten.

I allmänhet är det ännu inte möjligt att ge några säkra dateringar för de romanska kyrkorna, men dendrokronologiska undersökningar av bevarat trä i t.ex. takstolarna kan framöver säkert ge en bättre bild av den krono-

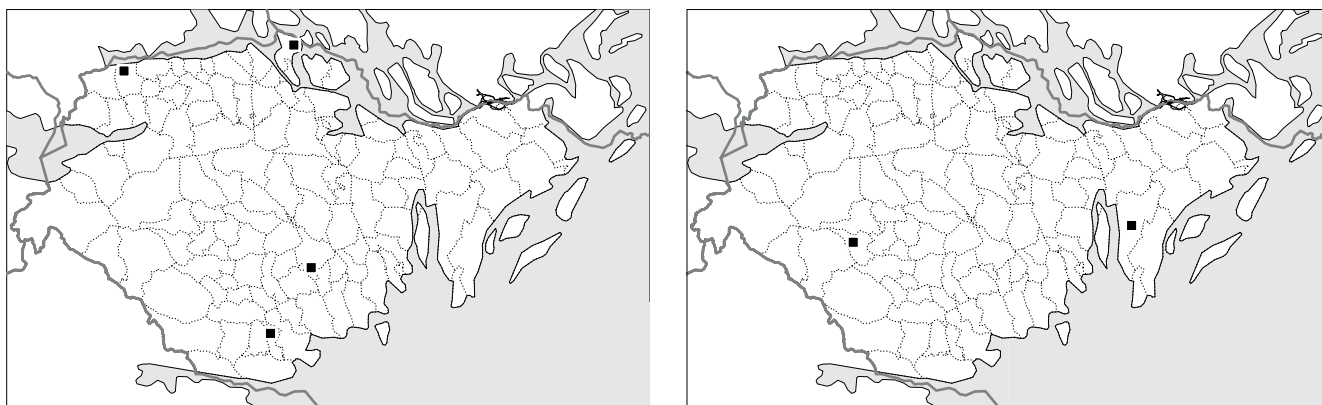

Fig. 12 b visar stenkyrkor från yngre medeltid (efter 1350). Nybyggnadsaktiviteten i Södermanland var under denna period tämligen blygsam. Kyrkorna i Aspö, Bergshammar, Spelvik och Torpa har daterats till yngre medeltid (Spelvik genom dendrokronologisk datering av takstolen). Nybyggnaden i Aspö skedde genom att en redan ombyggd kyrka från äldre medeltid förlängdes i öster och breddades i söder. Nybyggnaden i Torpa skedde på ett liknande sätt som i Torshälla under den föregående perioden, d.v.s. ett nytt långhus uppfördes väster om den kvarstående, äldre kyrkan.

Fig. 12 c visar medeltida stenkyrkor som inte kan periodbestämmas. Ett fåtal av de nyuppförda kyrkorna kan inte närmare dateras. Det gäller den senare nybyggnadsfasen i Sorunda som skedde någon gång under högmedeltiden, genom att en äldre kyrka vidgades och förlängdes. Lerbo medeltidskyrka är helt riven och informationen i Peringskiölds avbildning ger inte underlag för någon precisering av byggnadens ålder.

logiska byggnadsutvecklingen. En nyligen genomförd dendrokronologisk undersökning på träbjälkar i Torpa kyrka ger vid handen att timret med största sannolikhet är fällt under 1100-talets första hälft. Ett träprov från Tumbo kyrka visar att takstolsvirket fälldes efter 1146 vilket ger oss en uppfattning om när kyrkan tidigast kan vara byggd. Sekundärt inmurade i denna kyrka finns en mycket speciell typ av stensulpturer i vit kalksten. Liknande utsmyckning finns i Hammarby och Torpa, och till samma grupp hör förmodligen också några fragment i Jäders kyrka. I Torpa kan skulpturernas placering runt den äldre sydportalen möjligen vara ursprunglig, medan relieferna i Hammarby och Jäder har flyttats från sin ursprungliga, okända placering. De har tillskrivits samme stensmästare, som på grund av sina karaktäristiska mustaschprydda stenansikten fått anonymnamnet "Mustaschmästaren". Dennes verksamma tid ansågs tidigare ligga vid slutet av 1000-talet men under senare år har man vanligen daterat skulpturerna till sent 1100-tal. På en av relieferna på Torpa kyrka kan man av en runinskrift utläsa att Öduly byggde kyrkan. Det är väl inte omöjligt att vi här står också inför stensmästarens namn. I så fall har Öduly varit verksam under en period då både Tumbo, Torpa, Jäder och Hammarby bör ha tillkommit. Byggnadsperioden kan då med ledning av resultatet från Torpa antagas ha infallit under 1100-talets första hälft. Några reliefer i Kumla kyrka i Närke har tillskrivits samme mästare.

Det så kallade Botkyrkamonumentet, som nu finns på Statens historiska museum i Stockholm, är ett gravmonument i sten som har formen av en kyrkobyggnad med absid. Enligt en inskription gjordes detta för den helige Botvids bror Björn, samme man som lät bygga en gravkyrka i trä för Botvids kvarlevor. Senare byggde man en stenkyrka i Botkyrka för Botvid (fig. 17). Den invigdes 1176 och där placerades också Björns gravmonument. Västra delen av den nuvarande kyrkan är troligen denna romanska kyrkas långhus.

ÄLDRE MEDELTID – FRÅN 1200-TALET MITT TILL 1300-TALET MITT

Samtidigt med den begynnande gotiken under Birger Jarls och hans ättlingars tid inträdde en period av relativt politiskt lugn i landet. Goda ekonomiska förutsättningar medförde att man kunde tillfredsställa ett behov av att förnya, det vill säga framför allt förstora många av sina sockenkyrkor. Det genomfördes däremot inte många stora nybyggen under den gotiska perioden i Södermanland, till skillnad från i Uppland. Kanske har detta att göra med tidig respektive sen sockenbildning. De tidiga socknarna var små och kyrkornas storlek därefter, senare socknar var större och krävde stora nybyggnader. Det ökande antalet församlingsbor i Södermanlands socknar

resulterade i alla händelser i att det behövdes mer plats i kyrkorna; liturgi och kult krävde också ökat utrymme. Man strävade efter ett öppet kyrkorum med mindre markering mellan långhus och kor (fig. 19).

En vanlig lösning blev att förlänga kyrkorna mot öster, helt naturligt i de fall kyrkan hade ett västtorn. I Bettna fördubblades omkring 1300 på så sätt korets längd. Åker förvandlades runt 1300 till en salkyrka, ett i stort sett enhetligt kyrkorum med rektangulär plan, genom det romanska långhusets förlängning åtta meter österut. I Jäder byggdes den romanska kyrkan ut till en salkyrka under senare delen av 1200-talet. Botkyrka blev nästan dubbelt så lång som tidigare, genom att man under 1300-talets första hälft eller mitt rev det gamla koret och en ny, något bredare del byggdes ut mot öster (fig. 17, 19). Det ovanligt stora format som blev resultatet är sannolikt en följd av kyrkans betydelse som vallfartskyrka. Två nu igensatta dörröppningar, en i nordost och en i sydost, kan ha tjänat som ingångar för pilgrimer som ville besöka Botvids grav. Fogdö sockenkyrka som blev cisterciensernunnornas klosterkyrka behöll samtidigt förmodligen sin funktion som församlingskyrka. Den dubbla funktionen krävde ökat utrymme. Kyrkan förlängdes på 1200-talet åt öster, vilket gav ett avsevärt större kyrkorum.

Behovet av mer plats i kyrkan kunde också lösas på andra sätt, till exempel genom en breddning av långhuset som i Frustuna där sydväggen flyttades ut, vilket fick till följd att det romanska västtornet kom att stå förskjutet mot nordväst. I Grödinge kyrka har en utvidgning av kyrkorummet mot norr i början av 1300-talet medfört att tornet nu står asymmetriskt.

Det finns också exempel på förlängning av kyrkan västerut under sent 1200-tal eller tidigt 1300-tal som man till exempel kan se i Ärja, nu ruin, och i Björnlunda kyrka. Även när församlingsdelen i kyrkan verkar ha uppfyllt kraven på plats för besökarna, har man i en del församlingar uppenbarligen tyckt att en utvidgning av koret var av vikt. Sålunda blev det under 1300-talet aktuellt att i 1100-talskyrkan i Bogsta och i Huddinge från början av 1200-talet, flytta ut korets syd- och nordvägg.

När Torshälla fick stadsprivilegier 1317 resulterade kravet på en rymlig kyrka i att den romanska kyrkan utökades med ett treskeppigt långhus. Det gamla långhuset blev kor och det gamla koret fick bli sakristia. På samma sätt utvidgades senare Torpa, sannolikt under 1400-talet. Västtornet revs och kyrkan byggdes ut åt väster med ett nytt långhus.

Även under 1200-talets senare hälft och 1300-talets förra hälft nyuppfördes kyrkor. I bland annat Husby-Oppunda och Hyltinge socknar uppfördes ungotiska salkyrkor med ett öppet kyrkorum utan särskild markering av koret; en form som återkommer i många av de nybyggda kyrkorna i Uppland under samma tid.

Fig. 13 a–b. Kända medeltida tornkyrkor.

a. Torn från äldre medeltid (före 1350). Förutom de på kartan markerade kyrkorna förekommer i några fall att torn påbörjats under äldre medeltid men uppenbarligen aldrig fullbordats. Detta gäller Julita och Länna kyrkor.

b. Torn från yngre medeltid (efter 1350). Förutom de på kartan markerade kyrkorna har även Huddinge och Vadsbro haft medeltida torn, men av oviss datering.

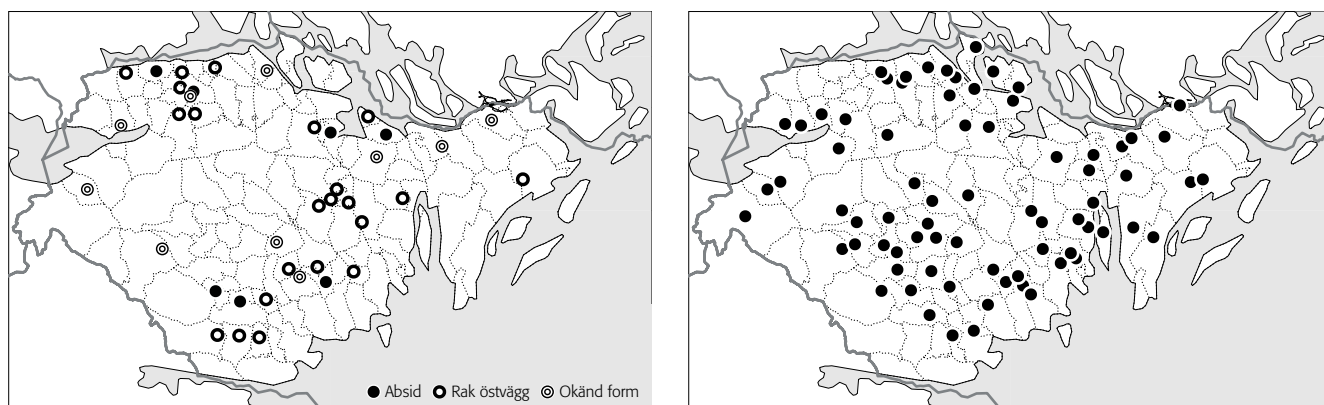

Fig. 14. Medeltidskyrkor vars äldsta planform har bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor.

Fig. 15. Medeltida salkyrkor. Från 1200-talet och fram till medeltidens slut blev salkyrkan Södermanlands gängse kyrkotyp, d.v.s. ett rektangulärt kyrkorum med ett korparti av långhusets bredd. Ett tiotal kyrkor torde ha uppförts med salformad plan redan från början. En handfull nybyggdes med salformad plan, men innefattade betydande partier av äldre stenkyrkor. Den helt övervägande delen av salkyrkorna tillkom dock genom att en äldre, vanligen romansk stenkyrka omgestaltades i öster och erhöll ett nytt korparti. På kartan har också markerats några kyrkor med rektangulär planform, men där kyrkorummet avdelats i skepp. Det gäller Strängnäs domkyrka, stadskyrkan Nyköpings S:t Nicolai och de monumentala landskyrkorna i Aspö och Västra Vingåker.

Södermanlands största landskyrka, Västra Vingåker, byggdes mot slutet av 1200-talet. Socknen var landskapets största och området kring kyrkan kan redan då den uppfördes ha haft betydelse som marknadsplats. Kyrkans byggnadshistoria har jämförts med Nikolaikyrkan i Örebro. Under denna tid påbörjades också domkyrkan i Strängnäs, där tegel kom till användning. Samma material finns till största delen i Tuna kyrka som blev färdig runt 1300. Tegel som byggnadsmaterial var vid 1200-talets slut ännu ganska ovanligt i Svealand. Det förknippas med större projekt som Uppsala domkyrka eller klosterkyrkorna i Sigtuna och Sko. Att det användes i Tuna kyrka kan möjligen hänga samman med att kyrkan var av särskild betydelse, troligen en privatkyrka.

Behovet av ett speciellt utrymme för förvaring av liturgiska kärl och skrudar tycks växa fram från mitten av 1200-talet. En sakristia i sten lades vanligen vid kyrkans nordöstra sida med ingång från kyrkans kor. Det finns dock exempel på att sakristian inrymdes i kyrkans östra del, som i Halla. Som framgått ovan blev detta fallet också i de ombyggda kyrkorna i Torpa och Torshälla. Flertalet av Södermanlands romanska kyrkor fick sakristior före 1300-talets mitt. Kyrkorna i Lästringe, Kärnbo och Lilla Malma visar inga spår av sakristior, kanske hade de som i Råby-Rekarne en tillbyggnad i trä i stället.

YNGRE MEDELTID – FRÅN 1300-TALET MITT TILL MEDELTIDENS SLUT

Under perioden är byggnadsverksamheten i Södermanland inte lika blomstrande som under föregående skede. Landskapets kyrkor verkar ha fyllt sina behov av större nybyggnadsprojekt (fig. 12 b). Det finns dock exempel på sådana. Under 1400-talet utvidgades Aspö kyrka mot öster och söder vilket medförde att det romanska tornet hamnade i västgavelns nordvästra hörn. Exempel på genomgripande ombyggnader finns också. Åkers 1300-tals-salkyrka breddades genom att långhuset mot söder utvidgades till sin dubbla bredd, troligen i början av 1500-talet.

Men med 1300- och 1400-talen följde, som i landet i övrigt, en förnyelse av innertakens konstruktion. De platta trätak eller öppna takstolar som var karaktäristiska för den romanska interiören fick i många fall finnas kvar i gotikens ombyggda kyrkor medan ett tillbyggt gotiskt kor kanske fick ett tunnvalv i trä, som exemplvis i Botkyrka, Sködinge och Tystberga, eller ett treklöverformat valv som i Grödinge och Ösmo. Senare ersatte murade tegelvalv de flesta trävalven (fig. 16). Enkla kryssvalv med cirka 15 centimeter breda ribbor, typiska för Mälardalen, mer utarbetade ribbvalv och så småningom alltmer fantasifulla stjärnvalv höjde sig över kyrkorummet. Stiftets domkyrka i Strängnäs inspirerade säkert genom de

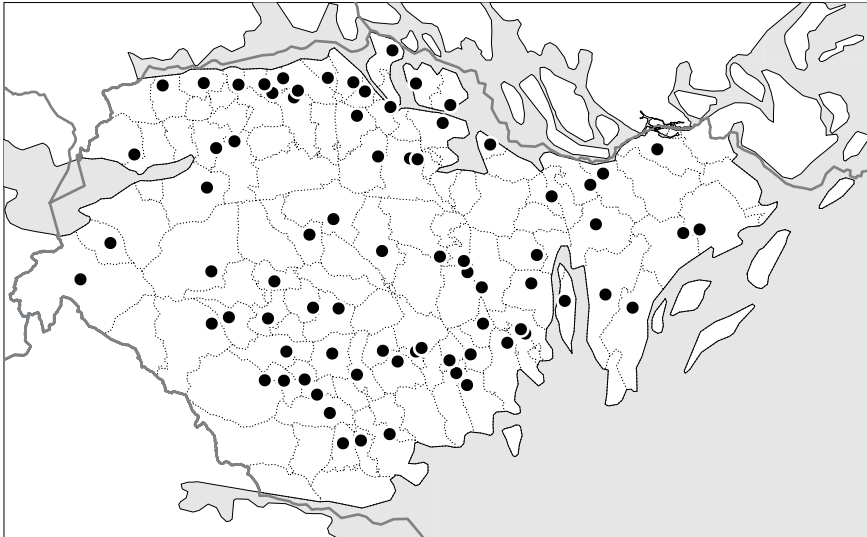

Fig. 16. Medeltida valv. Kartan redovisar kyrkorum, d.v.s. långhus och/eller kor, som under medeltiden försågs med murade valv. Valv från äldre medeltid förefaller ha varit förhållandevis sällsynta i Södermanlands kyrkor. Under yngre medeltid (efter 1350) välvdes huvuddelen av dem. Beträffande en del av de senare ombyggda kyrkorna vet vi inte om de var välvda eller inte under medeltiden. Bärbo, Lista och Turinge hade ända fram i historisk tid plana inntertak av trä, eller valv i trä.

eleganta stjärnvalv som tillkom från 1420-talet och framåt. De så kallade gubbvalven utgör en särskild form från tiden runt 1500. Ribborna börjar i eller pryds av murade eller målade gubbhuvuden eller hela figurer. Gubbvalven förekommer också i Uppland, Västmanland och Dalarna men i Södermanland har de en mer realistisk framtoning. Sådana valv finns bland annat i Halla, Bettna och Åker.

Under 1400-talet följde en ny period av tornbyggande i Södermanland (fig. 13 b), något som även är fallet i Uppland. Uppförandet av domkyrkans mäktiga tegeltorn mellan 1424 och 1444 har sannolikt inspirerat flera av landskyrkorna till tornbyggen i stora format. Exempel är Björkvik där man byggde en tegelavslutning på den nedre gråstensdelen, Björnlunda, Jäder och Vagnhärad. Tegelytornas röda nyanser kontrasteras effektivt mot vita blindingar. Liksom hos en del romanska västtorn saknas det ibland ljudgluggar.

På 1400-talet blev det också vanligt med vapenhus. Denna tillbyggnad som troligen bland annat fungerade som en plats för socknens vapenförråd tycks vara karaktäristisk för de nordiska länderna. Den tjänade också som ett skydd vid ingången. I den romanska kyrkan låg ingången i regel i sydväst och detta förhållande ändrades inte i sak, men framför den ursprungliga dörren byggdes under gotiken vapenhus i sten eller ibland i trä som i Torsåker. På Peringskiölds 1600-talsteckningar från Dillnäs och Nykyrka finns angivet att kyrkornas medeltida vapenhus var uppförda i trä. Många av de murade sörmländska vapenhusens gavelrösten försågs med blindingar, typiska för 1400-talet.

Frälset och kyrkobyggnaderna

De medeltida frälseätternas nära anknytning till vissa kyrkor kan direkt avläsas på många håll. Aspö kyrka är förbunden med familjen Axelsson Tott (fig. 18–19). År 1477 år skänkte Erik Axelsson på Lagnö till kyrkans högaltare ett stort altarskåp, beställt i en inhemsk verkstad. Han bekostade också en utvidgning av kyrkan i öster och söder under 1460-talet och lät sannolikt måla kyrkans valv och väggar efter denna ombyggnad. Kanske var det nya utrymmet avsett för familjens gravar.

Sten Sture d.ä. lät på 1470-talet bygga om Toresunds kyrka, möjligen i samma avsikt. I Ösmo tillkom en svit kalkmålningar, förmodligen på instiftan av Birgitta Olofsdotter Tott på Hammersta till minne av hennes

Fig. 17. Den romanska kyrkan i Botkyrka förlängdes åt öster under 1300-talets första hälft till nära sin dubbla längd. Vapenhuset i sydväst tillkom möjligen under samma period. Foto Ivar Schnell, 1940-talet, ATA.

man Erensisle Nilsson. Denne dog 1469, så målningarna bör ha tillkommit under tidigt 1470-tal. Nils Erensisleson och Johannes Fredeborn på Hammersta och Körunda gårdar i Ösmo socken utverkade troligen avlat för en reparation av kyrkan under 1400-talet.

Sigge Ulfsson ägde jord i Lagnö, Vansö socken. Kyrkans målningar har möjligen tillkommit på dennes initiativ. I Jäders socken var flera av gårdarna i kunglig ägo. Omfattande till- och ombyggnader av kyrkan under medeltiden kan vara betingade av kungliga direktiv. En gotisk nordportal innebär eventuellt att kyrkan var kanikkyrka. I Uppland finns exempel från 1300-talet på kanikkyrkor med flera ingångar. I Åkers kyrka, som runt 1500 blev utvidgad mot söder till sin dubbla bredd, finns det också spår som tyder på att det funnits en västlig läktare. Det går dock inte att koppla denna stora ombyggnad till närvaron av någon frälse- eller kunglig gård.

På Södertörn ligger Österhaninge kyrka som sannolikt uppfördes på 1200-talet. Den har en komplicerad byggnadshistoria. Kyrkans västra del byggdes ursprungligen med murar som var tjockare än i resten av långhuset. Det partiet var inrett som ett särskilt rum, men saknade ingång i väster. Takstolarna över detta parti är genom en dendrokronologisk undersökning daterade till tidigast 1320. På den nordvästra sidan finns en inbyggd trappa, en konstruktion som man inte återfinner på det svenska fastlandet, men det förekommer liknande anordningar på Gotland. Förmodligen var kyrkans västligaste del tänkt att bli ett torn med förråd i en andra våning. Västpartiet har möjligen också tjänat som dopkapell. Tornet blev inte färdigbyggt förrän välvningen av kyrkan var klar runt 1500. Österhaninge kyrkas ovanliga utformning kan vara ett resultat av påverkan från Tyska Orden, som hade en styresman, en komtur, i Årsta i Österhaninge socken.

Fig. 18. Aspö kyrka i Södermanlands nordligaste socken blev i mitten av 1400-talet grav- och gårdskyrka för Erik Axelsson Tott på Lagnö gård. Den romanska kyrkan gjordes treskeppig, förlängdes åt öster och fick nya stjärnvalv. Tott donerade 1477 altarskåpet, troligen ett svenskt arbete. Krucifixet är samtida, medan predikstolen skänktes 1696 av Elsa Cruus på Säby gård. Foto Ivar Schnell ca 1960, ATA.

Kyrkornas interiör

DOPFUNTAR

Man kan räkna till drygt sjuttio helt eller delvis bevarade medeltida dopfuntar i Södermanland. I förhållande till antalet kända medeltidskyrkor kan bevarandegraden uppskattas till ca 65 % av det ursprungliga beståndet. De flesta har tillkommit under romansk tid och många av dem finns i kyrkor runt Eskilstuna, men det finns också funtar som tillverkats under 1200-talets mitt och senare hälft och präglas av ett tidigt gotiskt formspråk. En typ av romanska funtar i sand- eller kalksten som karaktäriseras av en repvulst kring noden hör till de vanligast förekommande i Södermanland. Liknande funtar finns i Uppland och Västmanland och gruppen har därför samlats under begreppet funtar av mälardalstyp. En funt av denna typ i Aspö kyrka, från runt 1200, har en kvadratisk fotplatta med vattenrännor, en unik utformning för Södermanland. Fotplattan förvaras nu i vapenhuset. Tillverkningen av mälardalsfuntarna har kanske skett i trakten av Eskilstuna med början någon gång under 1100-talets början.

Från Gotland importerade man figurprydda funtar. Ett exempel är den dopfunt som nu finns i Vagnhärads kyrka men som ursprungligen kommer från Trosa. Den är tillskriven den produktive gotländske stenmästaren Sigraf som var verksam runt 1200. Bildlösa funtar från 1200-talet förekommer framför allt på Södertörn. Även dessa anses vara importarbeten från Gotland.

TRÄSKULPTUR

Mälardalen utgör ett samlat område för en speciell grupp senromansk träskulptur. Den snidade Sankt Olofsbilden i Hölö kyrka och en madonna

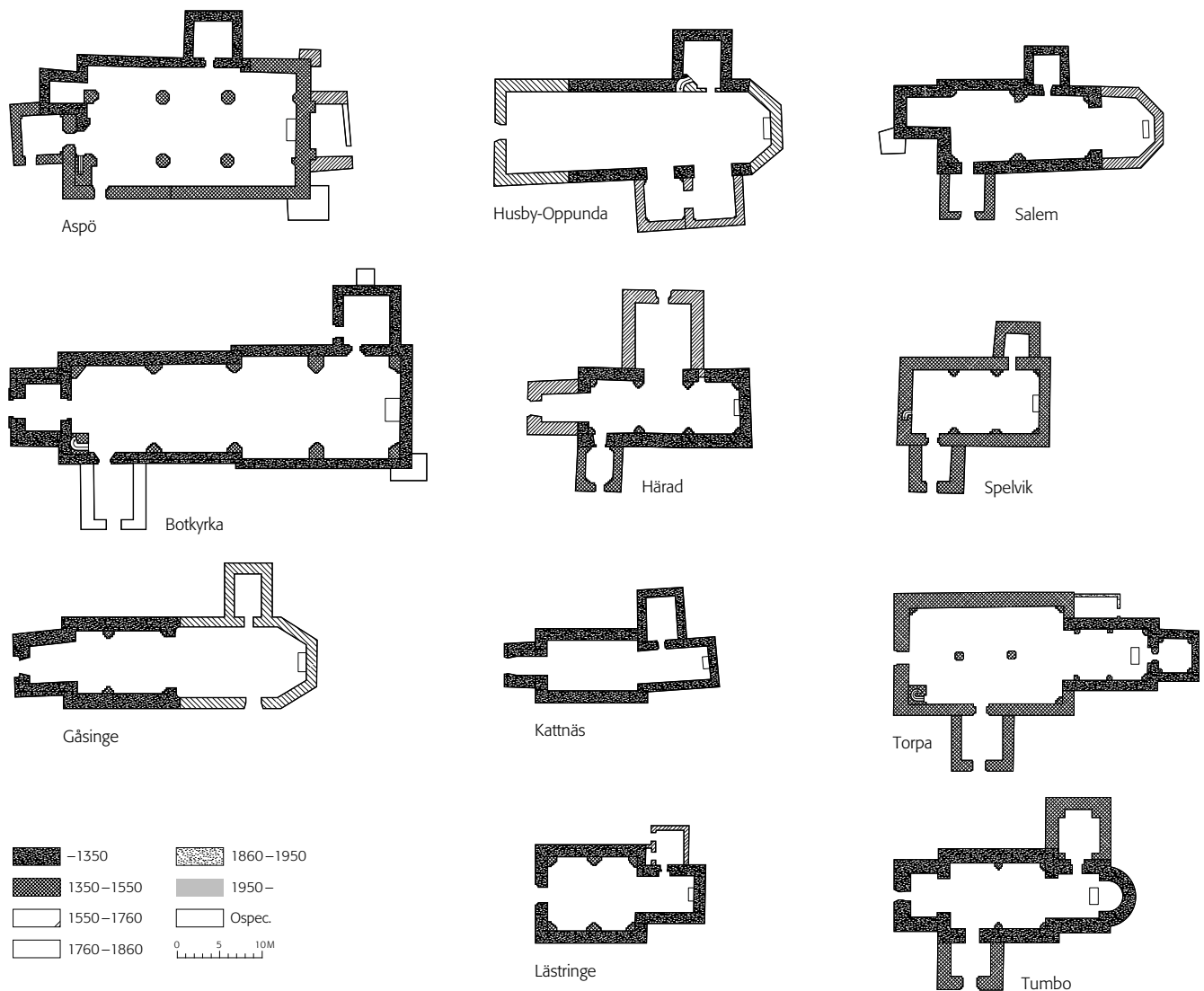

Fig. 19. Ett urval helt eller delvis bevarade medeltidskyrkor i skala 1:800. Planritningarna avser på ett åskådligt sätt ge en uppfattning om kyrkornas planform, storlek och byggnadshistoria. Förlagorna är hämtade från SvK:s monografiserie, serien Sörmländska kyrkor och Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA). Förlagornas mer detaljerade information har uteslutits, däribland fönsteröppningar och innertakets form.

i Överjärna från 1200-talets mitt har många likheter med en madonna i Säterbo kyrka, Västmanland och Sankt Olof i Valö, Uppland. De olika skulpturerna kommer dock inte från samma verkstad men förefaller ha gemensamma förlagor. Man har tyckt sig se influenser från engelsk och norsk medeltidsskulptur, men verken är utförda inom landet. Ett triumfkrucifix i Husby-Rekarne kyrka har ett nära samband med den verkstad som omkring 1175–1200 utförde ett antal skulpturer i gotländska kyrkor, den så kallade Hemse-Vätegruppen. Från 1400-talet är krucifixet i Aspö kyrka, placerat på tvärbjälken mellan kor och långhus. Det ovan nämnda altarskåpet i samma kyrka, donerat 1477 anses vara ett svenskt arbete (fig. 18). I Vansö kyrka finns ett helgonskåp med en framställning av en stående madonna (fig. 20); den är en av flera liknande madonnabilder i kyrkor i Södermanland och Närke. De har inget verkstadssamband, men typen har synbarligen inspirerat ett antal lokala träsnidare som runt 1500 arbetade efter en omtyckt förebild.

MEDELTIDA KALKMÅLNINGAR

I Södermanland finns det spår av romanska kyrkomålningar endast i Torpa kyrka. Ovanför valvet i nuvarande sakristian finns en svit målningar av utomordentligt hög kvalitet. De är nu mycket skadade men på den östra väggen finns rester av en framställning av Majestas Domini och på de västra

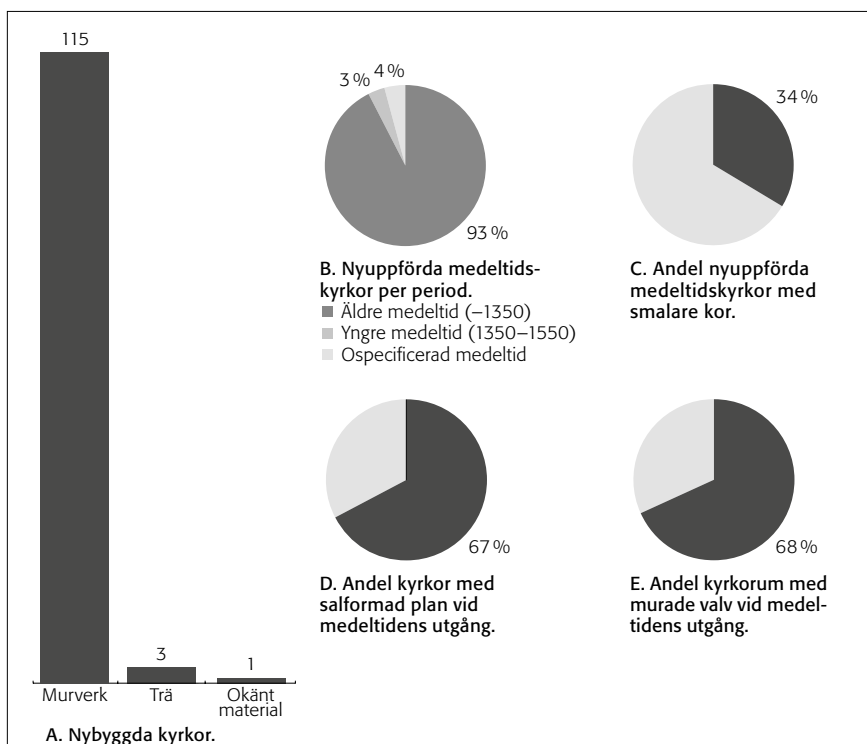

Fig. 20. Madonnan i Vansö kyrka från ca 1500 tillhör en grupp madonnabilder från olika verkstäder i Södermanland och Närke, som alla är utförda efter samma förebild. Madonnan här tillfälligt tagen ur sitt altarskåp i kyrkan i samband med konservering. Foto Peter Tångeberg 1986.

och norra väggarna kan man skönja scener ur Jesu barndomshistoria. Motiven följer ett bysantinskt bildschema och mästaren var sannolikt av syd-europeiskt ursprung, kanske kallad till Johanniterordens stora klosterbygge i Tuna, i slutet av 1100-talet.

Den mästare som annars mest satt sin prägel på många av de medeltida kyrkointeriörerna är Albertus Pictor, eller Albert Ymmenhausen som en forskargrupp nyligen har funnit att han hette. Denne kände senmedeltida hantverkare av tyskt ursprung har under slutet av 1400-talet smyckat ett stort antal kyrkor i Mälardalen, däribland flera i Södermanland. I Lids kyrka har han på en murpelare avbildat sig själv knäböjande som en elegant klädd ung man. På ett språkband över hans huvud står det: "miserere mei alberti pictoris huius ecclesie" – förbarma dig över mig Albert, denna kyrkas målare. Han tillskrivs också målningarna i Floda, Ösmo och Torshälla kyrkor. Alberts stil är frodig och dynamiskt berättande med rik ornamental utsmyckning. Målningarna breder ut sig över valv och väggar utan uppehåll. Alla tomrum fylls ut med schablonmönster. Han arbetade med en färgskala vars från början klara starka nyanser förändrats och till en del mattats till bleka, nästan pastellartade toner. Som förlagor för sina bibliska berättelser använde Albert samtida blocktryck och kopparstick, men befolkade också sina målningar med människor ur sin egen miljö. Märkliga djur och varelser, som hämtade ur en drömvärld, klättrar och rör sig över kyrkornas målade ytor. Den bildvärld som mötte medeltidens kyrkobesökare var en blandning av kyrkans budskap och den vanliga människans vardag, inte bara himmel och helvete utan också det dagliga livet.

MEDELTIDENS KYRKOR I SIFFROR

Diagrammen avser huvudkyrkor i 109 medeltida socknar eller stadsförsamlingar (inklusive Strängnäs domkyrka), dessutom Maria Magdalena kapell på Södermalm, varav medeltida delar kvarstår i den 1588 nyuppförda församlingskyrkan. Diagram A, B och C omfattar de 119 kyrkor som nyuppfördes under perioden (nio kyrkor kom alltså att ersättas med en ny kyrka redan under medeltiden, se nedan). I diagram D och E utgår siffrorna från de 110 kyrkor som fanns vid medeltidens utgång.

Endast tre medeltida träkyrkor är belagda eller rimligen förmodade (A). Indirekta spår antyder dock att de varit betydligt fler. Successionen från tidig träkyrka till romansk stenkyrka är belagd bara i ett fall, nämligen i Eskilstuna Fors. Södermanlands medeltid dominerades helt av stenkyrkor från äldre medeltid (A, B). I åtta socknar kom stenkyrkorna att senare under medeltiden ersättas med nya, nämligen i Aspö, Frustuna, Grödinge, Jäder, Salem, Sorunda, Torpa och Torshälla. Detta skedde vanligen genom att den gamla kyrkan både vidgades och förlängdes i en och samma byggnadsetapp. Tillvägagångssättet i Torpa och Torshälla var annorlunda; ett nytt flerskeppigt långhus uppfördes väster om den gamla kyrkans långhus, som därigenom fick funktion som kor.

En av kyrkorna, Alla Helgona i Nyköping, har inte bestämts till materialet (A). Den har i litteraturen länge ansetts som en stenkyrka. Nya tolkningar gör dock gällande att kyrkan vid medeltidens utgång troligen var av trä.

Sannolikt har flertalet av kyrkorna under äldre medeltid uppförts med ett rektangulärt långhus och ett smalare kor. Kyrkorna i Södermanland är ofta ombyggda redan under medeltiden, varför den ursprungliga planformen många gånger är okänd. Denna plantyp har genom bevarade byggnader, byggnadsarkeologiska undersökningar och äldre arkivalier kunnat konstateras endast bland 40 (34 %) av de nyuppförda kyrkorna (C).

Ett femtontal av de nyuppförda kyrkorna hade ursprungligen salformad plan, d.v.s. ett korparti av långhusets bredd. Åtskilliga äldre kyrkor fick denna planform genom ombyggnad från 1200-talet och framgent. Vid medeltidens utgång hade minst 74 av kyrkorna (67 %) ett korparti av långhusets bredd. I denna siffra har också inkluderats de flerskeppiga kyrkorummen. Murade valv i långhus/kor förekom då i åtminstone 75 av kyrkorna (68 %).

Källor och litteratur

Uppgifter om respektive kyrka hämtade ur ATA, Byggnadsregistret vid RAÄ.

- Berggren, Kerstin: "Fors Kyrka. En preliminär redogörelse för den arkeologiska undersökningen", i *Sörmlandsbygden*, 1972.
- Bonnier, Ann Catherine: "Kanikernas kyrka i Alunda", i *Den ljusa medeltiden*, 1984.
- Bonnier, Ann Catherine: *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350*, Upplands fornminnesförenings tidskrift 51, 1987. Diss.
- Brink, Stefan: *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*, Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 57, Studier till en svensk ortnamnsatlas 14, 1990. Diss.
- Hagenfeldt, Stefan E. & Palm, Rune: *Sandstone Runestones. The use of sandstone for erected sandstones*, 1996.
- Hall, Thomas & Pia Melin m.fl.: "Albertus Ymmenhausen alias Albertus Pictor", i *Fornvännen* 98, 2003.
- Jacobsen, Henrik: *Romanske vesttårne, deres inredning og funktion*, 1993. Diss.
- Lundén, Tryggve: *Sveriges missionärer, helgon och kyrkogrundare*, 1983.
- Karlsson, Ann Mari: *Stjärnvalv i det medeltida Sverige*, 1986.
- Neill, Tom & Stig Lundberg: "Förnyad diskussion om Eskilstunakistorna", i *Fornvännen* 89, 1994.
- Nilsén, Anna: "Det medeltida vapenhuset. Om benämningen och användningen", i *Fornvännen* 79, 1984.
- Rahmqvist, Sigurd & Kaj Janzon: *Tören, Svartlösa, Sotholm*, DMS 2:1, 2002.
- Redelius, Gunnar: "Årsta och Tyska Orden", i *Den ljusa medeltiden*, 1984.
- Redelius, Gunnar: "Sörmländska kyrkor med långt kor", i *Fornvännen* 63, 1968.
- Sawyer, Birgit & Peter Sawyer: *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation circa 800–1500*, 1993.
- Schnell, Ivar: *Kyrkorna i Södermanland*, 1965.
- Signums svenska konsthistoria. Den romanska konsten*, Lennart Karlsson m.fl., 1995.
- Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*, Jan-Erik Augustsson m.fl., 1996.
- Sveriges Kyrkor, Stockholm och Södermanland*, 1934–92. Se *Litteratur om Södermanlands kyrkor*, nedan s. 79.
- Sörmländska kyrkor*, red. Ivar Schnell. Se *Litteratur om Södermanlands kyrkor*, nedan s. 79.
- Tängeberg, Peter: *Mittelalterliche Holzskulpturen und Altarschreine in Schweden. Studien zu Form, Material und Technik*, 1986. Diss.
- Wilcke-Lindqvist, Ingeborg: "En kyrkoreparation på 1400-talet dokumentariskt belyst", i *Fornvännen* 27, 1932.

Kyrkorna 1550–1760

av Göran Lindahl

Inledning

Under senmedeltiden och 1500-talet spelade Strängnäs stift och dess ledare en viktig roll inom rikspolitiken. Med speciell tydlighet framträdde detta år hertig Karl byggde upp sitt hertigdöme, som inkluderade stiftet, till något som snarast liknade en egen stat. Administrativt och befolkningsmässigt utgjorde Södermanland dess tyngdpunkt. Nyköping fungerade som residensstad och från Strängnäs med dess biskopssäte och skola fördes den ideologiska kampen mot Johan III:s och hans son Sigismunds kyrkopolitik. Senare, under början av 1600-talet blev Strängnäs stift ett mönster för hur den lutherska kyrkan borde organiseras, med välordnade församlingar och en särdeles aktiv och beslutsam ledning. Strängnäs biskopen Laurentius Paulinus Gothus brukar nämnas liksom hans samtide i Västerås, Johannes Rudbeckius.

Hertig Karl har omtalats som kalvinist, vilket knappast torde vara ett träffande omdöme. Snarare företrädde han en typ av äldre lutherdom, som främst koncentrerade sig på motståndet mot den katolska kyrkan och i mindre grad på renlärighet gentemot reformerta ståndpunkter. Några spår av kalvinistiskt präglade kyrkobyggnader eller inredningar, föranstaltade av honom, står inte heller att finna. Det mest påtagliga resultatet av hertigens engagemang i kyrkobyggnadsfrågor blev i stället en furstlig manifestation, ianspråktagandet av Strängnäs domkyrka för sitt eget, och flera av hans familjemedlemmars framträdande gravmonument.

En annan maktfaktor har inneburit mer långsiktiga följder för Södermanlands kyrkor, adelns starka ställning; det är fråga om många släkter, många sätesgårdar och en påtaglig närvaro i de flesta bygder. Hur denna position uppnåtts är en viktig fråga. Där fanns en gammal grund att stå på, ett stort, redan under medeltiden uppbyggt innehav av frälsejord. Det gav stabilitet genom århundradena och kan tänkas ha främjat traditionsbundna attityder.

Södermanlands medeltidskyrkor uppvisar vissa särdrag. Det finns anledning att åter stryka under att nästan alla, åtminstone i sina huvuddrag, bevarats till vår tid. Förändringstrycket har således varit jämförelsevis litet. En viktig omständighet är givetvis att befolkningsökningen varit måttlig. Södermanland är till stor del uppsplittrat i små bygder, var med sin kyrka, som med vissa ombyggnader klarat behoven. Det har antagligen också funnits ett medvetande om kontinuitet. När det gäller adeln är detta förhållande tydligt. Generation efter generation har manifesterat sig i kyrkobyggnaden, allra mest påfallande i form av gravanläggningar. Kyrkor av det

Fig. 21. Kung Karls kyrka, Kungsör. Kyrkan ritades av Nicodemus Tessin d.y. och byggdes 1690–1700 för att tjäna som hov- och församlingskyrka i det Kungsör som växte upp kring Karl XI:s jaktstolt Ulvesund. Teckning av Olof Grau 1748.

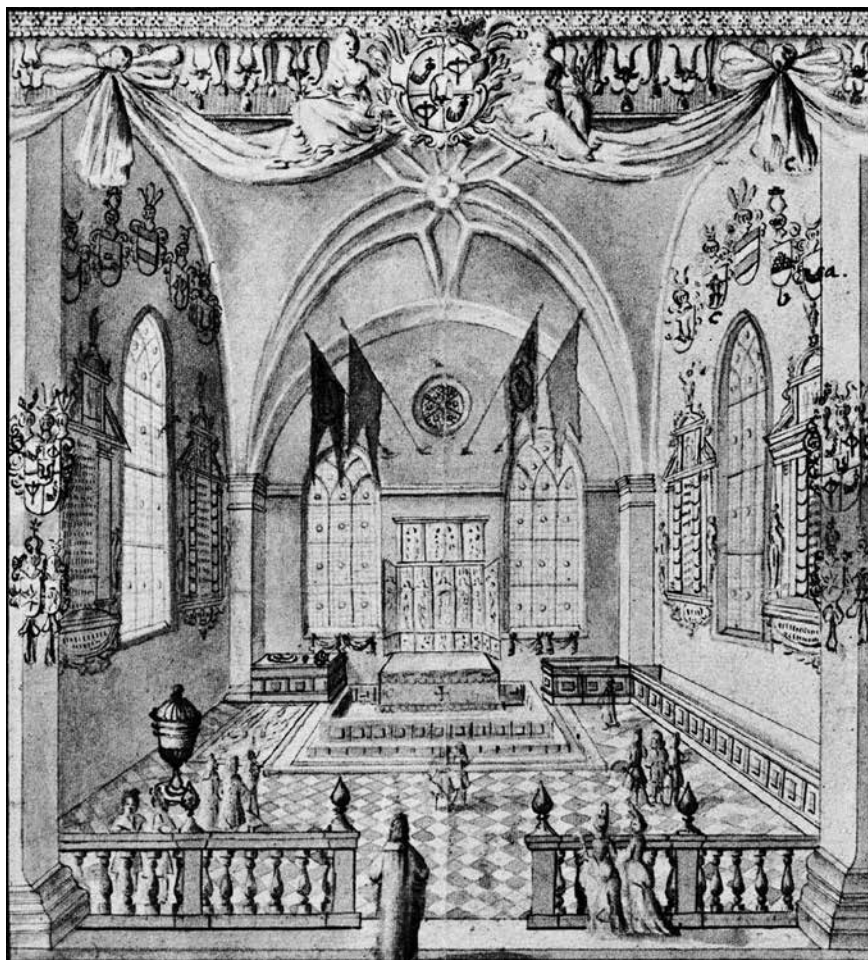
slaget förändras inte drastiskt och rivs inte heller, därtill har samhällseliten investerat för mycket i dem, både i materiell och andlig mening.

Den lokala adeln har således varit engagerad i kyrkornas underhåll och förbättring. En speciellt stark knytning mellan kyrka och adlig sätesgård förelåg i de många fallen av patronatsrätt, d.v.s. rätten att tillsätta präst men också skyldighet att ta på sig ett materiellt ansvar för kyrkobyggnaden. Rättigheter och skyldigheter av detta slag fanns under medeltiden men upphörde med reformationen och Gustav Vasas regemente; han ingrep ofta själv när det gällde viktiga prästtjänster. När patronatsrätten återkom vid 1600-talets början utgjorde den ett ståndsprivilegium, som adeln tillkämpat sig och fått bekräftat av kung och riksdag. Det handlade inte bara om de formellt erkända fallen av patronatsrätt. Ett stort, i generationer ärvt jorndnehav i socknen kunde innebära rättigheter och förpliktelser av samma slag.

Från kyrkligt håll mötte patronatsrätten kritik och mostånd, den utgjorde ju en inskränkning i kyrkans självständighet utöver vad den centrala regeringsmakten redan uppnått. I praktiken kom dock något av en kompromisslösning till stånd. Patronatsrätten accepterades från kyrkligt håll, där man i gengäld kunde räkna med betydelsefull ekonomisk hjälp för att underhålla kyrkobyggnaderna. De ledande släkterna bands därmed också till sockenkyrkorna och fick mindre intresse för egna gårdskapell och huskaplaner – att de skulle dra sig undan församlinglivet var annars en sannolik utveckling. Med de förnämsta följde också den lägre adeln, som inte hade samma materiella ansvar mot kyrkorna men ändå ofta bidrog med gåvor. Adelns samlade närvaro i små kyrkorum ger många av Sörmlandskyrkorna deras prägel.

De adliga släkterna betonade ofta sitt sammanhang med det förflutna. Åtminstone de förnämsta kunde ju också leda sin härkomst långt tillbaka i medeltiden. Flera av dem var också medvetna om att i varje fall den senare medeltiden varit en adelns storhetstid, som sedan avbrutits av en stark och ibland öppet adelsfientlig kungamakt. Heraldiken blev ett sätt att åskådliggöra denna politiska hållning. Den mängd av anvapen, som tillverkades under denna tid och som fortfarande utgör ett så markant inslag i många kyrkointeriörer, anknyter tydligt till sengotikens formvärld (fig. 22, 35, 36). Något liknande kan sägas om kyrkobyggandet, det vill säga alla de fall då man byggde till eller på annat sätt förändrade äldre kyrkor. Valv slogs som visserligen skilde sig från de medeltida,

Fig. 22. Jäders kyrka, interiör av koret, som bekostades av Axel Oxenstierna och uppfördes 1641–43. Under koret anlades det oxenstiernska gravvalvet. På altaret står det utsökta flandriska altarskåp från 1514, som Axel Oxenstierna köpte från Storkyrkan i Stockholm och lät sätta upp i Jäder 1657. På väggarna fyra epitafier i svart marmor och alabaster av bildhuggaren Heinrich Wilhelm över dem som vilar i valvet. Anvapnen över fönstren finns kvar i kyrkan, medan begravningsfanorna gått förlorade. Förlageteckning till *Suecia antiqua et hodierna*, 1690-talet.

men ändå bevarade en gotisk karaktär. Rumsbildningen som helhet kunde därigenom få en prägel av kontinuitet.

Här har främst adelns synsätt uppmärksammats. Det är lättast att avläsa och kan också antas ha haft ett stort, ibland bestämmande inflytande. Ingen påtaglig skillnad föreligger heller mellan den äldre adeln och de nyadlade finans- och ämbetsmän, som också uppträdde som byggherrar – tvärtom tycks de ha bemödat sig att anpassa sig till sitt nya ständs konventioner. Det är betecknande att kyrkan i Kung Karls socken, som snarast avsågs som en kunglig gårdskyrka, formades på ett helt annat sätt; i detta fall saknas alla förbindelser med lokal tradition (fig. 21, 30).

Nybyggda kyrkor

Avsaknaden av mer ingående studier gör det svårt att närmare beskriva den kyrkliga byggnadsverksamheten under 1500-talet (tab. 3; fig. 23). Bäst dokumenterat är händelseförloppet i Nyköping, där de båda stadskyrkorna S:t Nicolai och Alla Helgona, som också inkluderade landsförsamlingar, byggdes ut, arbeten som sträckte sig in i 1600-talet. En förebild tycks ha varit domkyrkan i Strängnäs med dess tre skepp och rymliga kor. Det kan också ha byggts på landsbygden, även om få insatser urskilts och beskrivits. Sorunda kyrka har sannolikt fått sin karakteristiska form under denna tid. Tornspiror har också tillkommit, både höga, smala spetsar och spiror med mer komplicerad form i anslutning till den nederländska renessansen, som under 1500-talet introducerades i Sverige för både kyrkliga och profana ändamål. Kring 1570 tycks nyinredning av kyrkorna, passande för den

Nyköping, S:t Nicolai	Omb. av långhus/kor	1574-82	Murverk
Stockholm, Katarina (Sturekapellet)	Nybyggnad (*)	1586-90	Trä (korsvirke)
Sthlm, Maria Magdalena	Nybyggnad	1588-1625	Murverk
Nyköping, Alla Helgona	Nybyggnad	1590-1620	Murverk
Södertälje	Nybyggnad	1590-1615	Murverk
Trosa stads	Nybyggnad (*)	1614	Trä
Kvarsebo	Nybyggnad (*)	1615	Trä
Tunaberg	Nybyggnad	1618-20	Trä
Vadsbro	Omb. av långhus/kor	1620-tal	Murverk
Mariefred	Nybyggnad	1621-24	Murverk
Ripsa	Omb. av långhus/kor	1622	Murverk
Överselö	Tillb. av korsarm	1626	Murverk
Muskö	Nybyggnad (*)	1630	Trä
Öja	Omb. av långhus/kor (*)	1630-tal	Murverk
Floda	Omb. av långhus/kor	1637-66	Murverk
Tyresö	Nybyggnad	1638-40	Murverk
Barva	Omb. av långhus/kor	1640-tal	Murverk
Nacka	Nybyggnad (*)	1640-tal	Trä
Ytterjärna	Omb. av långhus/kor	1640-tal	Murverk
Eskilstuna Fors	Omb. av långhus/kor	1641-55	Murverk
Eskilstuna Fors	Tillb. av korsarmar	1641-55	Murverk
Jäder	Omb. av långhus/kor	1642-43	Murverk
Östra Vingåker	Nybyggnad (*)	1642	Trä
Salem	Omb. av långhus/kor	1650-tal	Murverk
Sköldinge	Omb. av långhus/kor	1650-56	Murverk
Dalarö	Nybyggnad	1652	Trä
Ornö	Nybyggnad (*)	1652	Trä
Taxinge	Nybyggnad (*)	1653	Trä
Stockholm, Katarina	Omb. av långhus/kor (*)	1654	Trä
Stockholm, Katarina	Nybyggnad	1656-64	Murverk
Vadsbro	Omb. av långhus/kor	1656-58	Murverk
Vadsbro	Tillb. av korsarm	1656-58	Murverk
Sthlm, Maria Magdalena	Omb. av långhus/kor	1657-59	Murverk
Mörkö	Tillb. av korsarm	1660	Murverk
Flen	Omb. av långhus/kor	1660-tal	Murverk
Helgarö	Omb. av långhus/kor	1660-tal	Murverk
Öja	Omb. av långhus/kor (*)	1660-tal	Murverk
Mellösa	Nybyggnad	1662	Murverk
Västermo	Omb. av långhus/kor	1662	Murverk
Österåker	Omb. av långhus/kor	1663	Murverk
Näshulta	Nybyggnad	1673-78	Murverk
Sthlm, Maria Magdalena	Tillb. av korsarmar	1680	Murverk
Björkvik (ruin)	Omb. av långhus/kor	1685	Murverk
Västermo	Omb. av långhus/kor	1687	Murverk
Svärta	Omb. av långhus/kor	1689	Murverk
Taxinge	Nybyggnad	1690-tal	Murverk
Turinge	Omb. av långhus/kor	1690-tal	Murverk
Kung Karl	Nybyggnad	1690-97	Murverk
Nacka	Nybyggnad (*)	1690-97	Trä
Trosa stads	Nybyggnad	1694-1710	Murverk
Torö	Nybyggnad	1699	Trä
Österåker	Omb. av långhus/kor	1699	Murverk
Utö	Nybyggnad (*)	1700	Trä
Nämdö	Nybyggnad (*)	1702	Trä

Tab. 3 (s. 42-43). Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1550-1760, i kronologisk ordning. Endast kända årtal.

Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smala kor erhållit ett korparti av långhusets bredd.

Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar. Det redovisas då som separat åtgärd. Tillbyggnad av torn, sakristior och annat som i regel inte berört kyrkorummets plan har däremot inte angivits.

Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

Flera av de här upptagna ombyggnaderna resulterade i ett nytt högkor, kombinerat med underliggande gravvalv. Det gäller Flen, Forssa, Jäder, Ripsa, Salem, Svärta, Turinge, Västermo, Ytterjärna, Ytterselö, Ösmo och Österåker. Detsamma gäller den nyuppförda kyrkan i Tyresö samt korsarmarna i Stora Malm.

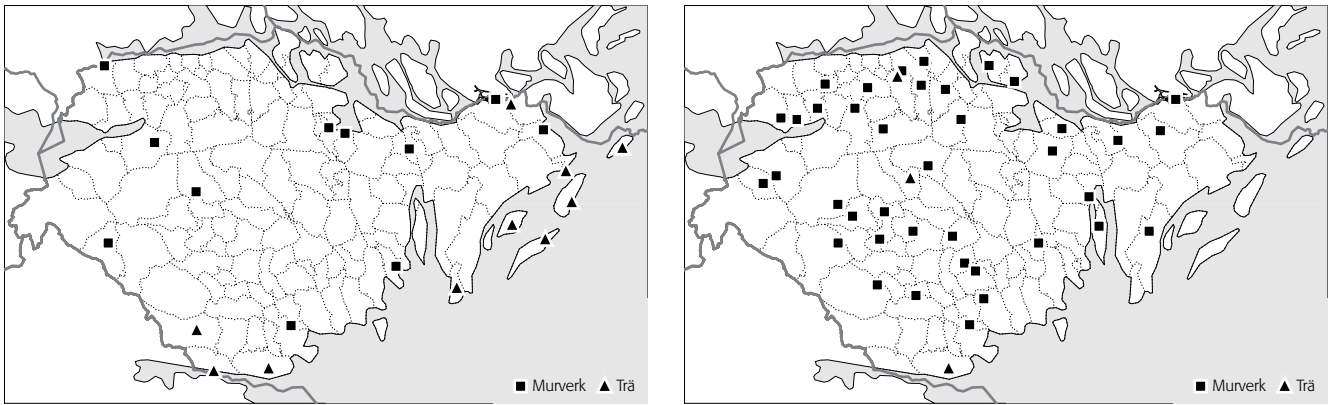
Forssa	Omb. av långhus/kor	1708	Murverk
Stora Malm	Tillb. av korsarmar	1709-10	Murverk
Lilla Malma	Omb. av långhus/kor (*)	1711	Trä
Ösmo	Omb. av långhus/kor	1716	Murverk
Julita	Tillb. av korsarmar	1720-tal	Murverk
Ytterselö	Omb. av långhus/kor	1728	Murverk
Torsåker	Omb. av långhus/kor	1730	Murverk
Kjula	Tillb. av korsarm (*)	1735-38	Trä
Dunker	Omb. av långhus/kor	1737-40	Murverk
Husby-Rekarne	Omb. av långhus/kor	1738-39	Murverk
Länna	Tillb. av korsarm	1740	Murverk
Huddinge	Omb. av långhus/kor	1745	Murverk
Kila	Nybyggnad (*)	1748-49	Trä
Svärta	Omb. av långhus/kor (*)	1748-55	Murverk
Östra Vingåker	Nybyggnad	1749-53	Murverk
Råby-Rekarne	Omb. av långhus/kor	1755	Murverk
Ytterenhörna	Tillb. av korsarm	1756-58	Murverk
Härad	Tillb. av korsarm	1759	Murverk
Runtuna	Tillb. av korsarmar	1759-62	Murverk

lutherska gudstjänsten, ha inletts; nya predikstolar omnämns. Inga har dock bevarats från denna tid, däremot ett flertal från 1590-talet och 1600-talets början (fig. 46). De är jämförelsevis enkla men väl utförda och bär vittnesbörd om den roll predikan tillmättes.

Det unika för hertigdömets kyrkor är det exteriöra måleriet. Så gott som varje kyrka har varit utvändigt bemålad, inte bara runt fönster och dörrar utan också fasaderna har varit täckta med renässansmålningar som till exempel i Spelvik och Ludgo.

Under 1600-talet fick bygnadsverksamheten en helt annan omfattning och den är också betydligt bättre dokumenterad. Om det tidigare handlat om Strängnäs och Nyköping var turen nu kommen till ett antal mindre städer. I Mariefred byggdes en ny stadskyrka på 1620-talet. De redan befintliga kyrkorna i Fors (Eskilstuna) (fig. 28) och Södertälje vidgades avsevärt och till sist, vid 1700-talets början, fick Trosa en blygsam stadskyrka (fig. 30). I motsats till dessa traditionella långkyrkor fick Kung Karls kyrka i Kungsör formen av en oktagon med korta korsarmar, ett uttryck för kunglig arkitekturpolitik, förmedlad av arkitekten Nicodemus Tessin d.y. (fig. 21, 30).

De mest anmärkningsvärda insatserna gjordes dock på landsbygden. Det handlade i någon mån om expansion av bebyggelsen men antagligen oftare om förbättrad kyrklig organisation av vad som redan tillkommit. I skärgården byggdes ett antal kapell – sådana är kända från Dalarö, Ornö, Torö och Utö. Kanske bör också Nacka brukskapell nämnas i detta sammanhang, ett kapellbygge i gränsen mellan innerskärgården och den expanderande huvudstaden. Bruksnäringarnas tillväxt ledde till ett visst men begränsat byggande. I Tunaberg, där kopparbrytning länge ägt rum, tillkom på 1620-talet en församlingskyrka (fig. 30). Vid Vällinge mässingsbruk byggdes ett senare övergivet brukskapell. Sammanlagt tyder inte detta på någon omfattande tillväxt. Detsamma kan antagligen sägas om de gårdskapell, som fick rangen av församlingskyrkor – där fanns ju redan gods med så talrik bemanning att de med sin omgivning kunde brytas ut ur äldre socknar och bilda nya församlingar. Av det slaget är den dyrbart utsmyckade kyrkan vid Tyresö, grundarens egen gravkyrka, och den betydligt enklare i Taxinge, senare drastiskt ombyggd. Stjärnholm förblev

däremot bara ett gårdskapell. Som ovan sagts intog man från kyrkligt håll en restriktiv hållning till godsägarnas önskemål att hålla sig med egna kapell och predikanter. Bättre i så fall att låta dem på patronatsrättens grund utse sina favoriter till kyrkoherdar i församlingarna.

Ombyggda kyrkor

Detta om nybyggandet. De väsentliga insatserna under 1600-talet och 1700-talets början gällde något annat, att bearbeta redan befintliga, d.v.s. medeltida kyrkor (fig. 24). Två olika metoder låter sig lätt urskiljas. Vanligast var att bygga ett nytt kor och därmed förlänga kyrkan åt öster. Det var ett traditionellt tillvägagångssätt, så hade man gjort redan under medeltiden. Resultatet blev långsträckta rum, där det är svårt att avgöra vad som byggts under medeltiden och vad som tillkommit senare. Tydligare är de fall då det tillbyggda koret fick en tresidig avslutning. En mer krävande och också mindre vanlig metod blev att vidga kyrkan genom att lägga till ett nytt skepp. Så skedde bl.a. i Floda, Sköldinge och Österåker. Utrymme åstadkoms onekligen men knappast idealiska kyrkorum. Man tycks ha tvekat inför den under 1700-talet praktiserade metoden att tillfoga breda tvärskepp i norr och söder. Tillvägagångssättet låg ändå nära till hands och kom till användning för de två stadskyrkorna i Fors (Eskilstuna) och Södertälje.

Gravkor

Förloppet i Södermanland får sin särprägel genom den lokala adelns påtagliga roll som medverkande eller drivande i denna byggnadsverksamhet. I vilken utsträckning vederbörande agerade i samverkan med församlingen kan inte anges utan mer djupgående studier. I många fall handlade det om åtgärder, till exempel ett gravkor, som egentligen bara var till den enskildes och inte till allmän nytta. Saken kom kanske i annan dager om byggandet förknippades med gåvor till kyrkan, exempelvis en ny predikstol, en orgel eller ljuskronor. I andra fall var förhållandena mer jämbördiga och det planerade byggnadsföretaget inte bara till en viss familjs utan också till församlingens fördel. Några varianter skall här anges (fig. 25–26).

Ett vanligt sätt var att kombinera ett korbygge med anläggandet av en gravkällare framför eller under altaret. I mer blygsamma fall framträdde således inte alls att kyrkans kor också fungerade som en familjs eller släkts gravrum. Det finns också andra fall, som kombinerar återhållsamhet med monumentalitet. Alldeles särskilt gäller det Axel Oxenstiernas Jäder, ett

Fig. 23. Kyrkor uppförda under perioden 1550–1760. Flera av församlingarna uppförde ny kyrka två gånger under perioden. Nacka och Nändö byggde bägge gångerna i trä. I Taxinge, Trosa stadsförsamling och Östra Vingåker ersattes träkyrkor av kyrkor av sten. Det s.k. Sturekapellet på Södermalm, uppfört i korsvirke i slutet av 1500-talet och kort tid använt som huvudkyrka för nybildade Katarina församling, ersattes vid 1600-talets mitt med den befintliga, murade kyrkan.

Fig. 24. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1550–1760. Många kyrkor berördes av flera planförändringar under perioden, t.ex. Eskilstuna Fors, Lista, Maria Magdalena i Stockholm, Svärta, Vadsbro, Öja och Österåker.

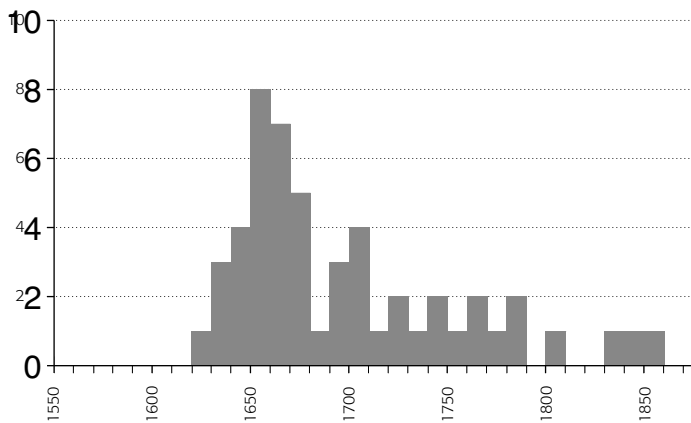
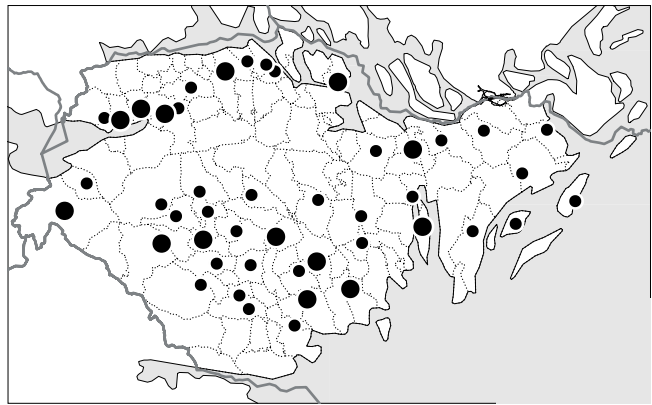

Fig. 25. Antal gravkor 1550–1860 per årtionde. Endast kända årtal.

Fig. 26. Kända gravkor 1550–1860. Kartan visar samtliga belägg för denna typ av byggnadsaktivitet. Större symbol anger att två eller flera gravkor kan knytas till kyrkan.

Gravkoren i Södermanland utgöres vanligen av en separat tillbyggnad med underliggande gravvalv. Det förekom också att hela kyrkan fick karaktären av gravkyrka, detta var fallet i Tyresö där den 1638–40 nyuppförda kyrkan försågs med ett samtida gravvalv under koret för byggherrens familj. Förhållandevis vanligt var också att en omgestaltning av kyrkans högkor kombinerades med underliggande gravvalv.

verk på europeisk nivå, värt att jämföras med motspelaren Richelieus grav i Sorbonnekyrkan i Paris (fig. 22, 30).

Ett nybyggt kor kunde också formas som en till synes självständig byggnadskropp, avvikande från kyrkan i övrigt, men ändå med plats för församlingens altare. Av den typen är det av Erik Dahlbergh byggda koret vid Turinge kyrka (fig. 27, 30); i detta fall svarar således inte det inre och det yttre mot varandra. Bilden är dock inte helt klar. Kor kan ha byggts som privata manifestationer men snart tagits i bruk av församlingen. Så skedde t.ex. i Bälinge, där det tornlika Gyllenstiernska gravkoret övertogs av församlingen och därmed blev kyrkans kor (se omslagets framsida, fig. 30, 48). Ett särfall är det Kaggiska koret vid Floda kyrka, som möjligen byggdes för att disponeras av församlingen samtidigt som det utgjorde ett privat gravrum (fig. 40). Den klumpiga sammanfogningen med kyrkorummet gjorde det dock svårt att utnyttja detta tillägg för normalt kyrkligt bruk.

Man kan undra varför dessa gravplatser i altarets närhet fortsatte att vara så eftertraktade. Ingenting i tidens teologi gav minsta antydning att arrangemang av detta slag kunde ha någon religiös betydelse. Därmed inte sagt att inte tankar av detta slag ändå fanns, allra helst i en konservativ miljö, medveten om tidigare generationers synsätt. Profana skäl fanns också, som handlade om social representation. Kanske sågs det som ett värde att sådana ambitioner framträdde i ärvda former.

Lättare att urskilja är de gravkor, som byggdes som helt privata tillägg till kyrkobyggnaden och utan funktionellt samband med den. I princip kunde de adderas till vilken del av kyrkan som helst, men uppenbart framstod vissa lägen som mer lämpliga, säkert beroende på samma kombination av motiv som styrde all hantering av gravar och gravplatser. I jämförelsevis få fall fick gravkoret sin plats i öster och bildade då ett eget rum, vars innehåll bara skymtade sett från kyrkorummet. Arrangemang av så demonstrativt slag som det Bielkenstiernska koret vid Österhaninge kyrka torde av många ha upplevts som stötande. Vanligare blev en placering mot kyrkans sydsida. I Södermanland finns en rad exempel där den låga, ibland tornlösa kyrkan kombinerats med ett gravkor av detta slag. Kontrasten kan ibland vara tydlig med ett gravkorsbygge i avvikande material, krönt av en formrik tornhuv. Det klassiska exemplet är Vadsbro med dess två snarlika gravkor. Rimligt nog kunde mer medvetna byggherrar uppfatta sammanläggningar av detta slag som alltför formlösa. Idéer prövades att organisera helheten på ett arkitektoniskt mer genomtänkt sätt. Så skedde i Ludgo, där kyrkan förlängdes med nytt kor och sakristia samtidigt som två gravkor tillfogades för att tillsammans bilda en symmetrisk gestalt. Kompositionen är renässansmässig men interiören med dess nybyggda valv gör ett otvetydigt gotiskt intryck (fig. 30).

Fig. 27. Turinge kyrka norr om Nykvarn tillbyggdes flera gånger under medeltiden och fick 1696–99 ett praktfullt nytt kor, ritat och bekostat av Erik Dahlbergh, med gravvalv för honom själv och hans söner. Tornets lanternin tillkom 1805. Foto Göran Lindahl 1992.

Inredningen

Vad som ovan sagts om en konservativ, tillbakablickande syn på kyrkobyggandet har en tydlig begränsning. Omdömet gäller inte alls i samma grad inredningskonsten. Ett tydligt vittnesbörd är i detta fall valvmåleriets öde. Valvslagning och valvmåleri tycks länge ha följts åt som en självklar fortsättning på medeltida tillvägagångssätt. Vilka 1500-talets och det tidiga 1600-talets beställare av valvmåleri varit är i flera fall svårt att fastställa. Ingenting tyder dock på att man från adligt håll skulle ha ställt sig kritisk. Allt tyder snarare på en allmän uppslutning. 1600-talets första årtionden framstår också som en blomstringstid för valvmåleri; Södermanland skiljer sig i detta avseende från andra jämförbara landskap, t.ex. Uppland. Främst bör här nämnas den ståtliga sviten i Bälunge kyrka med dess nya inslag i en traditionellt formad helhet. Målningarna tillkom i etapper på 1620-talet; beställare var tre kvinnor, alla ur adliga familjer.

Går man något längre fram i tiden blir intrycket ett annat. Intresset minskade för kyrklig konst av detta slag samtidigt som kvaliteten sjönk. Enstaka exempel återstår från slutet av 1600-talet, t.ex. målningarna i Torpa, daterade 1686. De framstår dock snarast som kvarlevande men föråldrad folkkonst. Redan vid seklets mitt tycks de flesta uppdragsgivare ha varit på det klara med att valven inte behövde eller borde vara målade; den vita, osmyckade putsen uppfattades som en bättre lösning. Skälen kan ha varit estetiska men också pedagogiska. Bildberättelser av traditionellt slag utgjorde inte längre något läromedel av vikt. Desto mer betydde predikan, samtidigt som läskunnigheten spreds i allt vidare kretsar. Återigen kan det finnas skäl att hänvisa till Jäders kyrkas inre. Det stora korrummet med dess epitafer har som helhet snarast renässanskaraktär. Det täcks

Fig. 28. Fors kyrka i Eskilstuna, interiör mot koret. Den medeltida kyrkan byggdes ut kraftigt på 1650-talet och fick nytt kor och korsarmar. De trävalv som samtidigt tillkom byttes mot nuvarande murade valv vid Ove Leijonhufvuds restaurering 1937. Altaruppsatsen skänktes 1655 av bruksägaren Henrik Lohes arvingar, som 1675 donerade också predikstolen. Foto Ivar Schnell 1943, ATA.

av vitputsade, odekorerade gotiska valv och som altaruppsats förvärvade byggherren ett senmedeltida flygelaltare från Stockholms Storkyrka.

Samtidigt som valvmåleriet försvann växte en inredningskonst fram av för tiden helt modern karaktär. Till att börja med handlade det om nya predikstolar, mer voluminösa och rikare dekorerade än de tidigare (fig. 18, 28, 35, 44). Redan 1630 tycks medvetna donatorer haft klart för sig vad som erfordrades. Det året tillkom den väldiga pjäs som i dag återfinns i Västermo, men som ursprungligen donerades till Öja av ägaren till Stora Sundby och hans hustru. Den hade tillverkats av Lars Strångesson, från vars verkstad, troligen belägen i Västerås, flera predikstolar levererades också till kyrkor i Närkedelen av Strängnäs stift. Om den följande utvecklingen är endast att säga att närheten till Stockholm gjorde det lätt att anlita verkstäder i huvudstaden, åtminstone i mer pretentiösa sammanhang. Marknaden räckte emellertid till för flera. Här må nämnas domkyrkosnickaren Mikael Rechners verkstad i Strängnäs, som troligen var i arbete flera generationer och i varje fall gav upphov till en lokal formtradition. Därtill kommer ytterligare ett antal namngivna mästare, de flesta bara knutna till något enskilt verk. Man blir emellertid medveten om att predikstolsbyggnandet på sin tid var en omfattande verksamhet, som också sysselsatte målare och mindre konstfärdiga snickare; de sistnämnda kan dessutom ha arbetat med att bygga bänkar.

Bänkinredningen för församlingen torde oftast ha varit enkel och utformad på ett standardiserat sätt. En inredning av det slaget från 1680-talet har bevarats i Bergshammar. Den skiljer sig mycket från de dyrbart dekorerade bänkarna i Fogdö och Tyresö, båda från 1640-talet.

De nya altaruppsatserna tycks ha tillkommit i ett något senare skede. Inte heller de röjer någon önskan att anknyta till det förflutna. Formen är genomgående klassisk med kolonnuppställningar våningsvis över varandra

Fig. 29. När Ludgo kyrka utvidgades i två etapper under 1600-talet tillkom ett nytt kor med sakristia i öster och två gravkor i norr och söder. Den praktfulla altaruppsatsen är tillskriven Burchardt Precht och donerades troligen av företrädare för de två ätter, Silverstierna och Drakenhielm, som bekostade gravkoren. Foto Ivar Schnell, 1940-talet, Södermanlands museum.

(fig. 28–29). De omger målningar eller skulpturer som undantagslöst ägnas scener ur Kristi lidandes historia. Spännvidden mellan de rikaste kompositionerna och de enklaste är betydligt större än när det gäller predikstolarna. Beställarens ambitioner spelade en roll men dessutom, för altaruppsatsernas del, korväggens storlek, som ju växlade mycket från kyrka till kyrka. Jämfört med predikstolarna måste också arbetsuppgiften ha varit svårare och mer av en konstnärlig utmaning; mycket riktigt är också kvalitetskillnaderna betydande.

Ett praktnummer är altaruppsatsen i Vadsbro kyrka, donerad 1656 av amiralen Erik Rynings änka till minnet av hennes man. Kristi historia berättas i en rad målade scener, vartill kommer de fyra evangelisterna i friskulptur, allt infattat i rika arkitekturformer. Skall ytterligare något verk utpekas i denna omfattande produktion får det bli altaruppsatsen i Ludgo, tillkommen omkring 1700 på beställning av en medlem av den släkt, som tidigare bekostat kyrkans utvidgning (fig. 29). Här har bildinnehållet reducerats till en enda gestalt, en Kristusskulptur i helfigur: han står där som Pilatus visade honom för allt folket, med törnekrona, mantel och det vassrör, som skulle beteckna intigheten i hans makt. Skulpturen omges av en ståtlig arkitekturuppställning. Det hela härrör med säkerhet ur den Prechtska verkstaden i Stockholm; mer ovisst är om Burchardt Precht själv eller Caspar Schröder svarat för Kristusbild och om Nicodemus Tessin d. y. medverkat med en arkitekturritning. Under alla förhållanden var det ett i sin tid alldeles modernt verk, nydanande i jämförelse med de typer av altaruppsatser, som i övrigt var de gängse. Det säger mycket om de sörmländska kyrkorna att det fick sin plats i ett kyrkorum, som visserligen nyligen byggts till, men i sitt inre snarast gör ett traditionspräglad gotiskt intryck.

Stockholm, Södermanland och Uppland

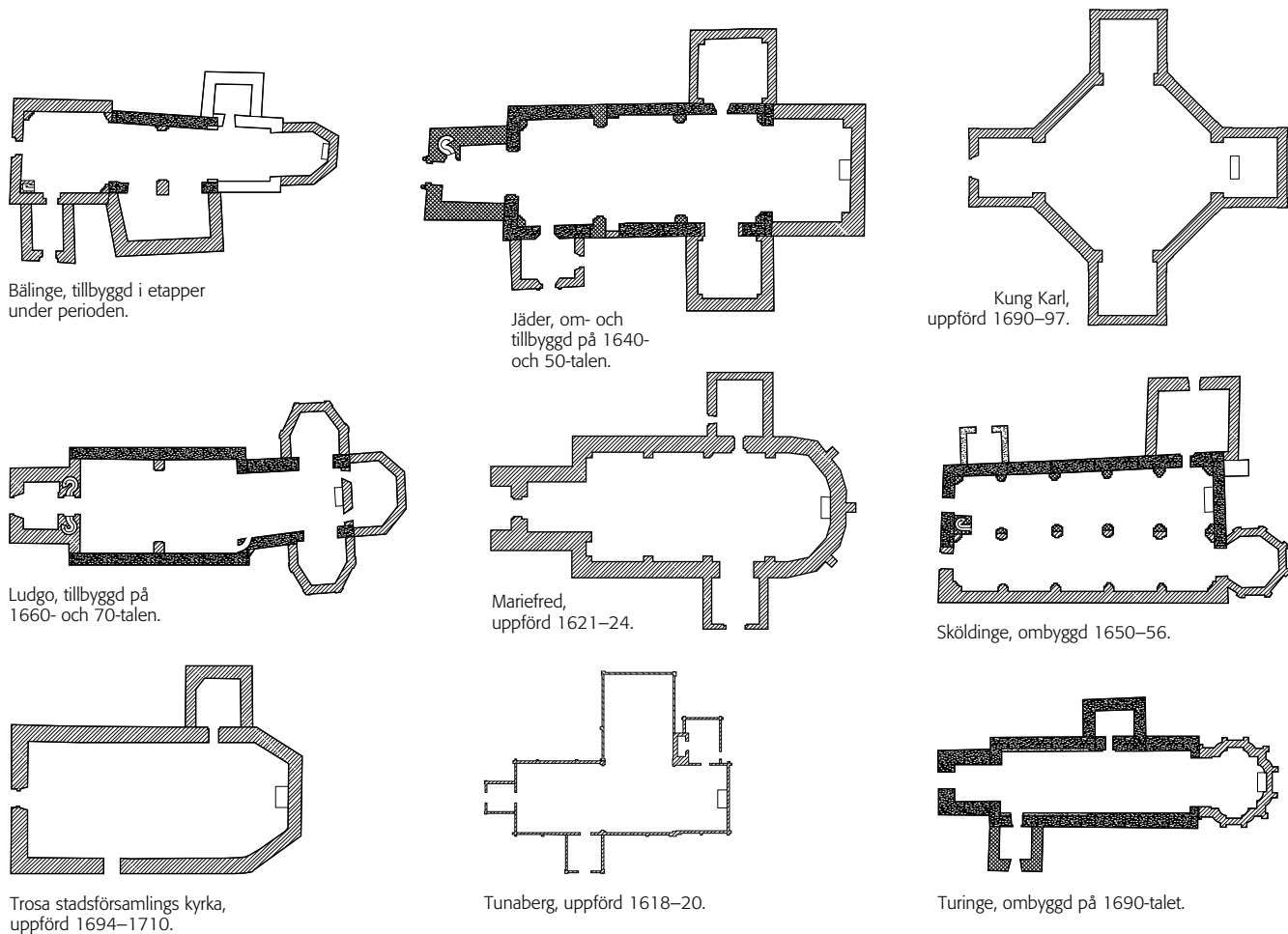
En jämförelse med Uppland ger ytterligare möjligheter att karakterisera Södermanland, speciellt under det tidsskede som behandlas i detta kapitel. Uppland var betydligt folkrikare – antalet invånare uppgick vid slutet av 1500-talet till drygt 60 000, ungefär dubbelt så många som i Södermanland. Det är siffror som antagligen också belyser tillståndet under senmedeltiden och förtydligar bilden av Uppland som en kyrkligt och politiskt vital provins. Under tiden fram till 1700-talets mitt växte befolkningen avsevärt i de båda landskapen och tidvis något snabbare i Södermanland. Uppland räknade 1751 149 000 invånare, Södermanland 102 000. Det är siffror som avviker från föreställningen om 1600-talet och krigsåren fram till 1720 som ett långt skede av oerhörda påfrestningar och därav föranledd stagnation. Det tycks snarare förhålla sig tvärtom, förlusterna under mer än ett århundrade av krig kompensterades mer än väl av exceptionellt höga födelsetal. Kanske finns här också en förklaring inte bara till rikets militära kapacitet utan också till det mer fredliga överdåd, som ofta framstått som något av en paradox.

Mitt emellan de två landskapen växte dessutom Stockholm till en storlek som helt överskuggade rikets övriga städer. Huvudstadens expansion dröjde till omkring 1620 men gick sedan desto snabbare fram till århundradets slut. Tillväxten under dessa år, 1620–1700, överträffade mycket de båda omgivande landskapen.

När det gäller förhållandet till Stockholm framträder en skillnad mellan Uppland och Södermanland. Uppland knöts närmare och på ett mer konkret sätt till huvudstaden än Södermanland. Man kan urskilja en riktning norrut, som tycks ha tagit sin början i stadens centrum. Stockholm som den kungliga förvaltningens stad växte mot norr med nybyggen längs Norrmalms huvudgator och Klara och Jakob som församlingskyrkor. Det dröjde inte länge förrän också Solna och Bromma kyrkor fick en liknande ställning som rum för gravar och mottagare av donationer. Så fortsatte det djupare in i Uppland, som kom att framstå som en Stockholms intressesfär i högre grad än Södermanland.

Stockholm växte givetvis också söderut och tog under 1600-talet större delen av Södermalm i anspråk. Karaktären blev dock en annan än i de norra stadsdelarna. Detsamma kan sägas om Sörmlandssidan mot Mälaren. Vid den södra Mälarstranden ligger en rad jämförelsevis självständiga städer, som snarare förstärktes och renodlades i sina funktioner under 1600-talet, Eskilstuna-Torshälla, Strängnäs, Mariefred och Södertälje. Ny forskning har också betonat att 1600-talets landsortsstäder snarast underskattats; de rymde fler invånare än tidigare antagits och visade också större ekonomisk vitalitet. Däremot är det tydligt att Nyköping försvagades sedan rollen som viktigaste stad i ett självständigt hertigdöme avvecklats. Där låg visserligen ett kungligt slott men inte längre använt som alternativ till Stockholm; den uppgiften kom i stället att tillfalla Uppsala slott.

Vad som här antytts hänger också samman med jordägandet. I både Södermanland och Uppland fanns sedan medeltiden en talrik och också besutten adel. Ser man till 1600-talet skilde sig den sörmländska adeln från den uppländska genom sitt större innehav av bevarad medeltida frälsejord. Den uppländska adeln hade i högre grad fått sina rikedomar genom donationer, köp eller byten i senare tid. En stor del av detta bestånd gick förlorat genom reduktionen i sent 1600-tal, men möjligheter förelåg ändå att genom olika slags transaktioner rädda välbelägna och välbyggda

gårdar. Därtill kom de många mindre egendomar som överhuvud inte berördes av reduktionen, och som växte i antal under 1700-talet. De stora domänerna i den gamla börsadelns händer framträdde med sin speciella tyngd i landskapet, men mellan dem bredde mängder av mindre säterier ut sig, bebodda av nyadlade militära och civila befattningshavare.

Man kan förställa sig att dessa skillnader i fråga om jordförvärv och jordägande spelat en roll för byggandets inriktning. I Uppland byggdes under 1600-talet slott och herrgårdar i en utsträckning som överhuvud inte hade någon motsvarighet inom landets dåvarande gränser. De mest adelsdominerade delarna av landskapet, det vill säga trakterna närmast Stockholm, förändrades genomgripande. I någon mån var detta också syftet med de donationer och försäljningar i statlig regi, som hade adeln som mottagare. De nya innehavarna skulle med sina resurser utveckla nya och mer lyxbetonade näringar och genom minskad import stärka den nationella ekonomin. Om så skedde är ovisst. Så mycket är ändå klart att allt detta byggande och inredande ställde höga krav på hantverkare och konstnärer. Lokal arbetskraft räckte inte till, de skickliga specialisterna kom från stockholmska verkstäder och ateljéer, ofta bemannade med nyss inflyttade från utländska verkstäder.

I denna omfattande verksamhet ingick som en viktig del också arbetet med kyrkorna, både byggande och inredande. Aktörer var ofta desamma som på det profana fältet, säteriernas mer eller mindre resursstarka ägare, som uppträdde som patroni eller näst intill, och alla de Stockholmsmästare, som inte bara kunde tillverka praktmöbler utan också predikstolar, altarpopsatser och epitafier.

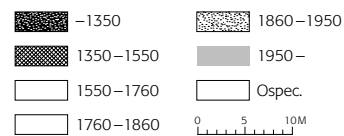
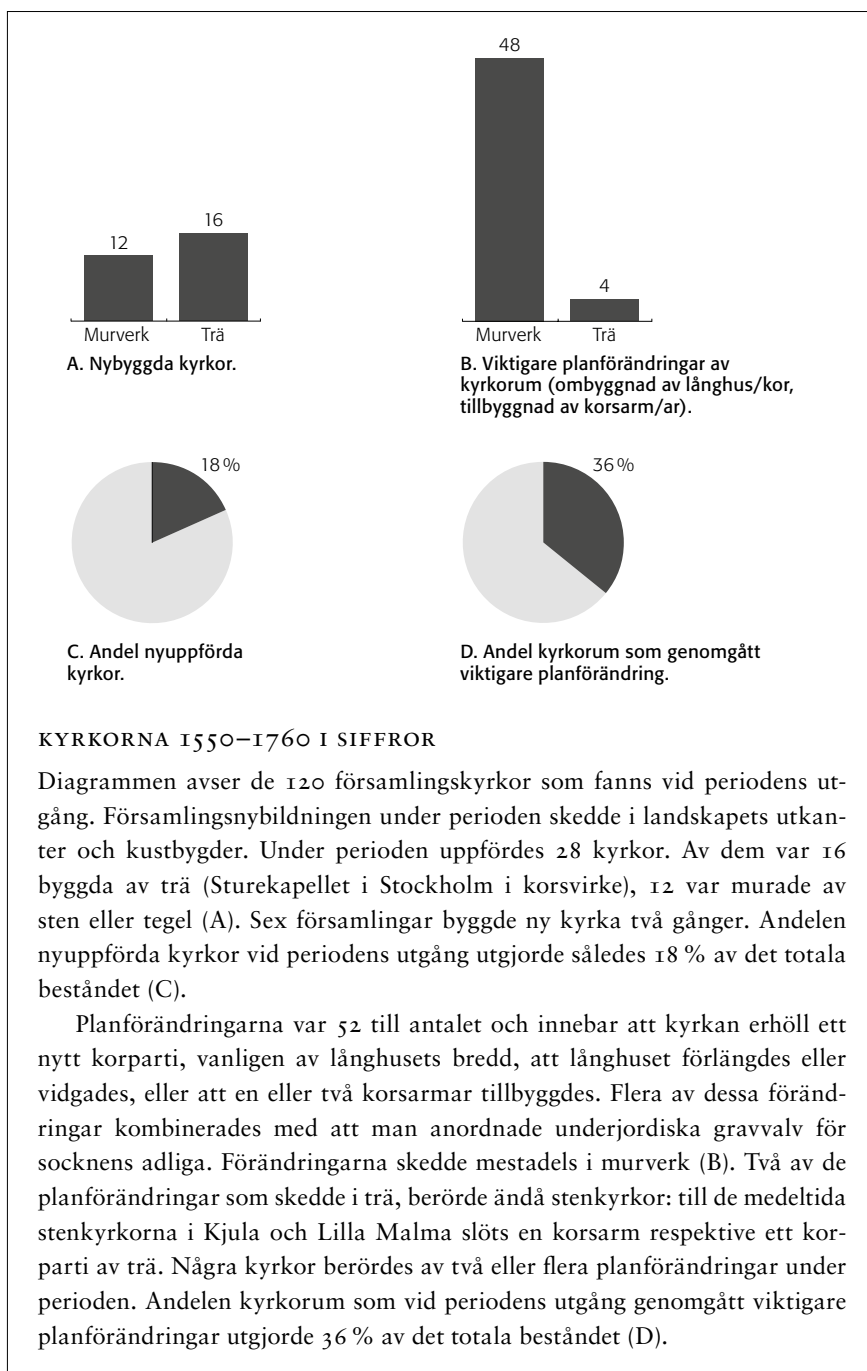

Fig. 30. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1550–1760 återgivna i skala 1:800.

Att i detalj jämföra Uppland och Södermanland i dessa avseenden fordrar ytterligare och mer ingående studier. Det är under alla förhållanden självklart att de sörmländska insatserna rent kvantitativt var av mindre omfattning, färre slott och herrgårdar, färre kyrkor, färre medverkande över huvud. Kanske det också går att urskilja en annan prioritering. Den sörmländska adeln tycks ha ägnat ett alldeles särskilt intresse åt att bygga gravkor eller på annat sätt förena gravar och kyrkorum. Praktiska krav spelade en viktig roll när gravkor byggdes. De avlastade kyrkorummet från upphöjda hällar och tumbor; den lutherska gudstjänsten fick sitt utrymme, monumenten sitt i nya utbyggnader. Gravkoren var således en ny företeelse, det stora flertalet tillkom efter 1650. De kan också uppfattas som ett led i en mycket längre tradition, en fortsättning i förändrade former av medeltida altarstiftelser och korbyggen med deras ristade gravhällar i golvet. Insat-

ser av detta slag tyder på en konservativ, traditionsbevarande inställning. I samma riktning pekar vad som ovan sagts om valvbyggandet i kyrkan och hur det på ett senmedeltida sätt kompletterades med måleri.

Till sist skall ett drag framhävas som oomtvistligt skiljer de båda landskapen. Både bergsbruk och järnhantering spelade en stor roll i Södermanland men inte tillnärmelsevis på samma sätt som i Uppland. Jämförelsen understryker det märkliga i de uppländska järnbruken. Deras ägare höll något av en barocktradition levande hela 1700-talet igenom. I högadelns spår spred de slottsbyggandet till avlägsna delar av landskapet. Som bygare av nya kyrkor och donatorer till äldre hade de få medtävlare.

Källor och litteratur

- Almquist, Johan Axel: "Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning", i *Nyköpings län och Livgedingets Södermanlandsdel*, 1, 1934.
- Berthelson, Bertil: "Kyrkoplanens utveckling", i *Sörmländska kyrkor*, 1, 1943.
- Inger, Göran: "Den kyrkliga patronatsrätten i Sverige", i *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*, utg. Magnus von Platen, 1988.
- Josephson, Magnus: "Renässansmålningar på Spelviks kyrkas fasader", i *Sörmlandsbygden*, 1997.
- Kyrka och krona i sörmländskt 1600-tal*, utg. Magnus och Aare Mörner, u.å. (1996).
- Liljegren, Mårten: *Stormaktstidens gravkor*, 1947. Diss.
- Lindahl, Göran: *Grav och rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut*, Kungl Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens handlingar, Antikvariska serien 21, 1969.
- Lindgren, Mereth: *Att lära och att pryda. Om efterreformatoriska kyrkomålningar i Sverige cirka 1530–1630*, 1983. Diss.
- Norberg, Rune: "Vasatidens kyrkomåleri i Sörmland", i *Sörmländska kyrkor*, 6, 1946.
- Palm, Lennart Andersson: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*, 2000.
- Redelius, Gunnar: *Alla Helgona kyrka i Nyköping. En byggnadshistorisk undersökning*, 1996.
- Rosell, Ingrid: "Rosenhaneska gravkoret vid Husby-Oppunda kyrka", *Fornvännen* 53, 1958.
- Schnell, Ivar: *Kyrkorna i Södermanland*, 1965.
- Sporrong, Ulf: "Sörmland – landskap och äldre bebyggelsemönster", *Sörmlandsbygden*, 1983.

Kyrkorna 1760–1860

av Jakob Lindblad och Ingrid Sjöström

Endast åtta nya kyrkor och ett par kapell nybyggdes i Södermanland under perioden, medan ett stort antal av de befintliga kyrkorna genomgick större och mindre förändringar (tab. 4, fig. 31–32). Nyklassicismen har inte fått samma genomslagskraft i landskapet som i t.ex. Östergötland och Småland. Ser man på Johan Peringskiölds teckningar av Södermanlands kyrkor från 1680-talet märker man att helhetsintrycket inte skiljer sig så mycket från i dag. Numera är visserligen de ståtliga gravkoren fler, de höga spetsiga tornspirorna färre medan de låga obetydliga provisoriska sadeltakshuvarna saknas helt och karnissvängda lanterninhuvar blivit tämligen allmänna. Men man känner igen kyrkornas storlek och proportioner. De i flera byggnadskroppar uppdelade om- och tillbyggda medeltidskyrkorna dominerar.

Ändringarna sedan 1680-talet har sällan varit stora och drastiska, men kyrkorna har hela tiden genomgått förändringar, även om de kanske bara berört en begränsad del av kyrkan i taget. Ställer man upp dessa förändringar kyrka för kyrka och koncentrerar sig på vad som hänt efter 1760, den för detta avsnitt aktuella tidsgränsen, ser man ett tydligt mönster. Ingreppen går att dela upp på två perioder. Den första perioden sträcker sig från strax före 1700-talets mitt till efter 1800-talets första årtionde, den andra från 1850-talet till omkring 1920. Vår kapitelindelning är alltså något i otakt med det verkliga skeendet.

Nybyggnader

Av de åtta nya församlingskyrkor som nybyggdes i murverk under perioden låg hälften på samma plats som en äldre kyrka. Den i Södermanland sedan tidigare så starka traditionen att ta till vara äldre murverk och byggnadsdelar och arbeta i etapper präglar även nybyggandet (fig. 31). Lunda (fig. 34) och Lerbo, som byggdes på 1760-talet, blev ganska anspråkslösa långhuskyrkor. Bägge fick sina nuvarande torn först på 1890-talet. Lerbo saknade torn dessförinnan, medan Lunda hade kvar ett trätorn från 1746. Hölö byggdes på 1790-talet intill det medeltida tornet som alltjämnt står kvar, med en huv från 1750-talet. Även Öja kyrka, byggd 1847–50, ligger på sin föregångares plats, med det uttalade syftet att bibehålla ett gravkor från 1720-talet. Sakristian utformades som en pendang till gravkoret (fig. 33).

Två av de fyra kyrkor som byggdes på ny kyrkotomt tillkom också i etapper. Ärla och Stenkvista uppfördes vid 1700-talets slut men fick sina torn på 1840-talet. Endast Kvarsebo och Utö kyrkor, byggda 1807–08 och 1848–49, uppfördes i ett sammanhang och fick därmed en enhetlig stilprägel.

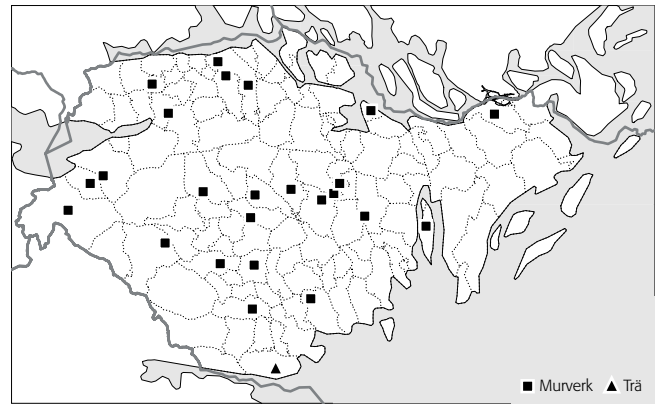
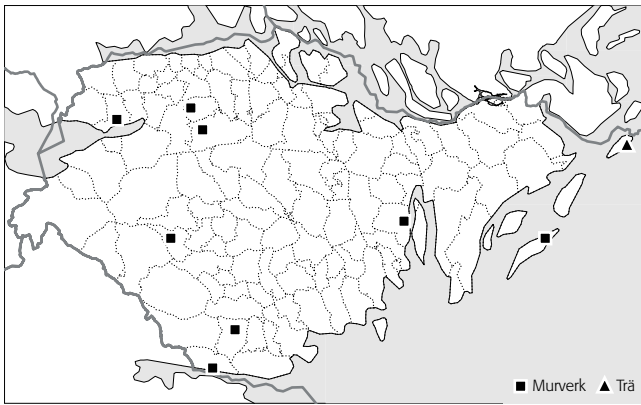

Fig. 31. Kyrkor uppförda under perioden 1760–1860.

Fig. 32. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1760–1860.

De flesta av dessa nya kyrkor har en ganska enkel utformning. Stenkvista och Kvarsebo har tidstypiska klassicistiska exteriörer, Kvarsebo med enkel tornhuv, Stenkvista med lanternintorn. Den stora kyrkan i Öja är den enda som kan jämföras med de många ståtliga nyklassicistiska kyrkorna i Östergötland och Småland. Kyrkan med sitt välproportionerade långhus och kyrkorum och sitt höga lanternintorn har likheter med den samtidigt byggda kyrkan i Rök i Östergötland, och är liksom den resultatet av ett samarbete mellan Överintendentsämbetets arkitekt Carl Gustaf Blom Carlsson och länsbyggmästaren i Östergötland Abraham Nyström.

Före 1860 finns knappast några spår av nygotiken i de sörmländska kyrkorna. Flera projekt med enstaka nygotiska drag stannade på papperet, bl. a. ett utvidgningsförslag för Kjula kyrka så tidigt som 1798, troligen av Thure Wennberg. En gjutjärnsspira av samma typ som Ridderholmskyrkans, som föreslogs av A. C. Moberg för Lunda kyrka 1851, blev inte heller förverkligad. Utö kyrka, ritad av Johan Fredrik Åbom 1848, har intressanta gjutjärnskonsoler med gotiserande ornamentik. De bar ursprungligen en öppen takstol, som 1946 doldes av ett nytt innertak.

Bland de kapell som nybyggdes ska särskilt framhållas det intressanta och välbevarade timrade brukskapellet i Högsjö bruk (Västra Vingåkers socken), uppfört 1781–82 efter ritning av Carl Fredrik Adelcrantz. Nämnas bör även det åttkantiga träkapell som byggdes 1796–98 på Nämndö vid Östanviks säteri, och som revs 1875. Arkitekt Pehr Estenberg, en av Louis Jean Desprez elever i Stockholm, gjorde ett förslag till en cirkelrund kyrka med koncentriskt placerade bänkar, men det är oklart hur mycket av detta som kom att förverkligas.

Ombyggnader

Under 1700-talet och tidigt 1800-tal prövade man olika sätt att förändra de befintliga kyrkorna, dels att utvidga kyrkorummet för att bereda fler sittplatser, dels att ge det en enhetlig, klassicerande karaktär (fig. 33). Många kyrkor utvidgades genom uppförandet av korsarmar, som Vårdinge kyrka på 1820-talet, eller en s.k. nykyrka, en tvärställd utbyggnad åt söder eller norr, som i Tunabergs kyrka 1776. I något fall har kyrkorummet breddats (Helgesta 1764) och några har förlängts åt väster (Bettna 1774, Husby-Oppunda 1796–98, fig. 19). Svärta medeltida kyrka, som kraftigt breddats i mitten av 1600-talet, fick nytt kor och tunnvalv 1802–09. Redan 1821 gjordes kyrkan treskeppig för att klara rummets spännvidd, med nya valv i trä burna av slanka träkolonner (fig. 33).

Den mest genomgripande omgestaltningen skedde i Västra Vingåker 1782–83, då den medeltida, många gånger senare ombyggda kyrkan fick

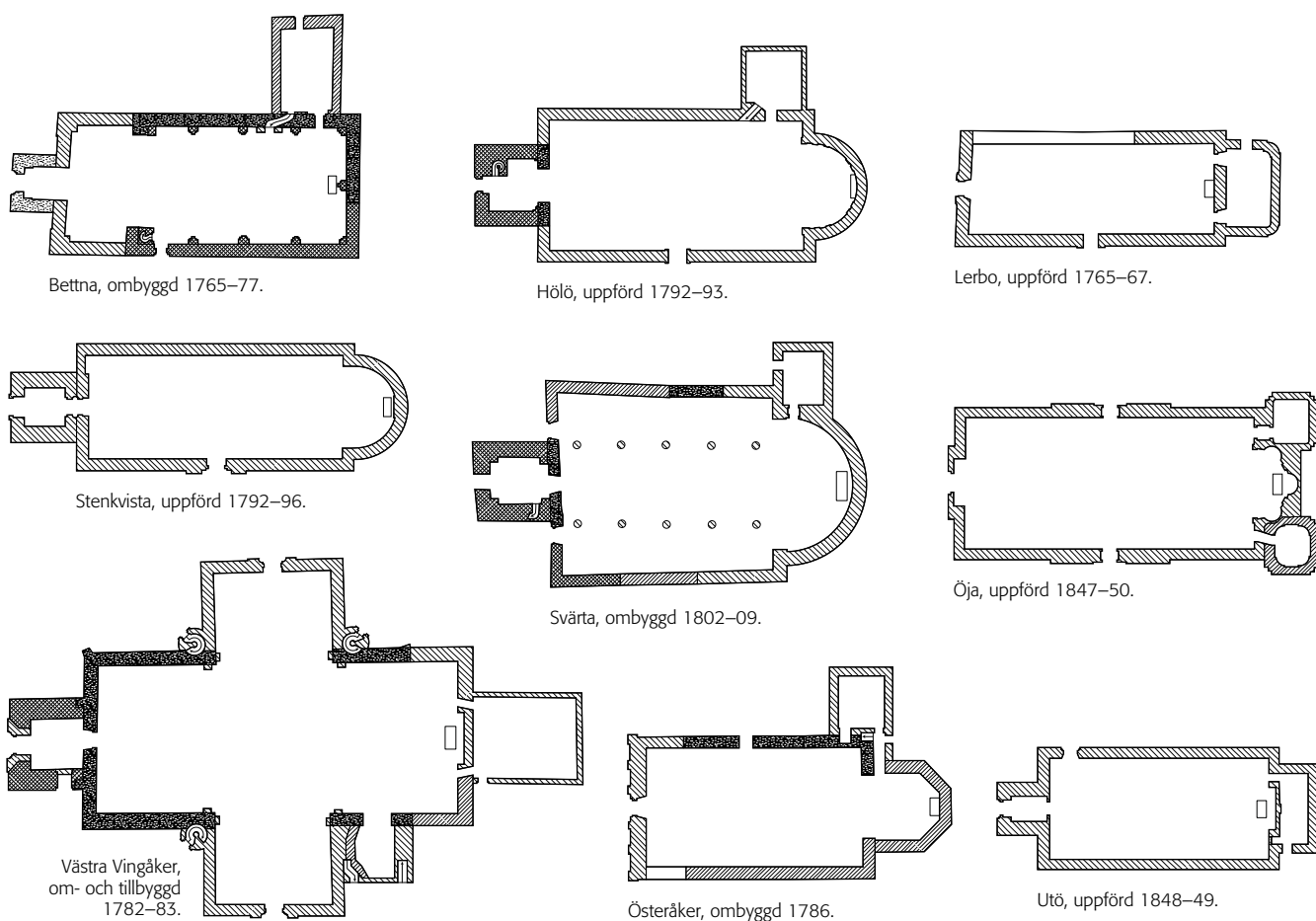
Mellösa	Omb. av långhus/kor	1760-tal	Murverk
Råby-Rekarne	Omb. av långhus/kor	1762	Murverk
Julita	Omb. av långhus/kor	1763	Murverk
Björnlunda	Tillb. av korsarm	1763-66	Murverk
Helgesta	Omb. av långhus/kor	1764	Murverk
Stigtomta	Tillb. av korsarm	1765	Murverk
Lerbo	Nybyggnad	1765-67	Murverk
Lunda	Nybyggnad	1765-69	Murverk
Bettna	Omb. av långhus/kor	1765-77	Murverk
Stora Malm	Omb. av långhus/kor	1766	Murverk
Tunaberg	Tillb. av korsarm	1776	Trä
Gryt	Tillb. av korsarm	1776-78	Murverk
Dillnäs	Omb. av långhus/kor	1777-79	Murverk
Gåsinge	Omb. av långhus/kor	1779-82	Murverk
Västra Vingåker	Omb. av långhus/kor	1782-83	Murverk
Västra Vingåker	Tillb. av korsarm	1782-83	Murverk
Årla	Nybyggnad	1782-84	Murverk
Överenhörna	Omb. av långhus/kor	1783-87	Murverk
Österåker	Omb. av långhus/kor	1786	Murverk
Stigtomta	Omb. av långhus/kor	1786-90	Murverk
Stigtomta	Tillb. av korsarm	1786-90	Murverk
Mörkö	Omb. av långhus/kor	1787-88	Murverk
Mörkö	Tillb. av korsarm	1787-88	Murverk
Sundby	Omb. av långhus/kor	1790-tal	Murverk
Hölö	Nybyggnad	1792-93	Murverk
Stenkvista	Nybyggnad	1792-96	Murverk
Barva	Tillb. av korsarm	1796-97	Murverk
Nämdö (Östanvik)	Nybyggnad (*)	1796-98	Trä
Husby-Oppunda	Omb. av långhus/kor	1796-98	Murverk
Kjula	Tillb. av korsarm	1798	Murverk
Brännkyrka	Omb. av långhus/kor	1802-03	Murverk
Svärta	Omb. av långhus/kor	1802-09	Murverk
Hyltinge	Omb. av långhus/kor	1803	Murverk
Kvarsebo	Nybyggnad	1807-08	Murverk
Vårdinge	Tillb. av korsarm	1820	Murverk
Öja	Nybyggnad	1847-50	Murverk
Utö	Nybyggnad	1848-49	Murverk
Gillberga	Omb. av långhus/kor	1859	Murverk

Tab. 4. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1760-1860, i kronologisk ordning. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 42.

Flera av de här upptagna ombyggnaderna resulterade i ett nytt högkor, kombinerat med underliggande gravvalv. Det gäller Gillberga, Hyltinge, Mellösa, Mörkö, Stigtomta och Stora Malm.

korsarmar, nya valv och en enhetlig, gustaviansk interiör, ett av landskapets mäktigaste kyrkorum. Ett av gravkoren ombyggdes 1838 av Fredrik Blom (fig. 33). Ett förnämligt exempel på den stränga nyklassicismens arkitektur är den tempelliknande skärmfasad som byggdes framför Österåkers kyrkas västgavel sedan det äldre tornet rivits 1786. Olof Tempelman vid Överintendentsämbetet var ritningens upphovsman, som fått uppdraget av kyrkans patronus på Forsby gård.

Uppförandet av särskilda, med kyrkorummet förbundna gravkor pågick under hela 1700-talet och i några fall ännu vid 1800-talets mitt (fig. 25). Det rörde sig ofta om fullföljande av gravkor som planerats eller påbörjats under 1600-talet eller 1700-talets förra hälft. Minnesrummet ovanför själva gravvalvet i sådana gravkor var till en början privata rum, i regel avstängda från kyrkan med ett skrank, men gärna utformade som den mest iögonenfallande delen av kyrkobyggnaden. Flera gravkor uppförda under 1700-talets senare del har minnesrum som förutom epitafier och andra

personminnen även rymmer altare och bänkplatser. På så sätt fungerar de som kyrkans höjkor och bidrar väsentligt till att förstora kyrkorummet. Kyrkorummen förändrades även på andra sätt i en mer klassicerande riktning. Fönster förstorades, kalkmålningar målades över, gipsade flacka trätunnvalv insattes – främst i de nya eller kraftigt ombyggda kyrkorna.

En vanlig åtgärd under perioden, som skulle förekomma även under hela 1800-talet, var att avlägsna den medeltida sydportalen och vapenhuset i söder och ta upp en ny huvudingång i väster, i kyrkans längdaxel. Ett stort arbete lades även ned på att modernisera befintliga torn, inreda dem för klockorna och förse dem med nya krön. Sådana företag hade pågått i stor skala sedan 1720-talet och skulle fortsätta ett stycke in på 1800-talet. Ofta ersatte man de höga spetsiga, ibland åskskadade, tornspirorna eller deras motsatser, låga oansenliga sadeltak, med stilriktiga kupolhuvar eller från 1820-talet med lanternintorn (fig. 27). Det nya tornkrönet med lanternin på tornet till Maria Magdalena i Stockholm, byggt 1824 efter ritning av Carl Fredrik Sundvall, fick en viss betydelse som förebild, även om man förenklade formen. Under perioden uppfördes även nya klockstaplar, ibland för klockor som kyrktornet inte orkade bära. Ståtliga staplar med murad nederdel och träöverbyggnad för klockorna byggdes i Lerbo 1776, efter ritningar av Fredrik Wilhelm Hoppe, och i Österåker 1801-02, efter ritningar av arkitekt Carl Christoffer Gjörwell.

Byggmästare och arkitekter

Byggmästarnas namn är ofta kända. De hade alla lokal eller regional anknytning. Byggmästarna upprättade normalt de ritningar som sändes in

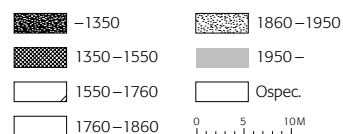

Fig. 33. Ett urval kyrkor uppförda eller väsentligt planförändrade under perioden 1760-1860 återgivna i skala 1:800.

Fig. 34. Lunda kyrka från sydväst. En träkyrka från 1748–50 ersattes 1769 av den nuvarande salkyrkan. I väster stod ett trätorn från 1746, som byggts intill den medeltida kyrka som föregick träkyrkan. Det nuvarande tornet restes 1897, ritat av Gustaf Petterson. Han anknöt till sörmländska tornspiror från 1600-talets slut, som t.ex. Björnlunda och Mariefreds kyrktorn. Foto Bengt A. Lundberg 1999, ATA.

till Överintendentsämbetet för granskning. Där bearbetades ritningarna i de flesta fall och gavs ett modernare stiluttryck och fastare proportioner, men byggmästarens grundidé har mestadels respekterats. Byggmästarna tog i allmänhet till sig kritiken och utnyttjade ofta ämbetets påpekanden och stildrag i senare ritningar.

Pehr Sundling, som byggt den nya stenkyrkan i Östra Vingåker 1749–53, uppförde kyrkan i Lerbo 1765–67 och utförde ett par ombyggnader, bl.a. den genomgripande förändringen av Västra Vingåkers kyrka till korskyrka 1782–83. Nils Falk vidgade Helgesta kyrka åt norr till den gamla kyrkans dubbla bredd 1764 och uppförde 1765–69 den nya kyrkan i Lunda, med undantag av tornet (fig. 34). Vissa byggmästare verkar ha specialiserat sig på enskildheter, som Anders Ersson i Gryt och hans far Erik Jonsson, vilka under 1770-talet försåg Gryt (1769), Hammarby, Sundby, Kjula och Årdala kyrkors romanska torn med låga tornhuvar, inrymmande klockorna och därför försedda med stora ljudgluggar. Samuel Bodström i Torshälla gav under 1790-talet kyrkorna i Sundby och Kjula en T-formad plan genom att foga karakteristiska tresidigt avslutade korsarmar till korpartiet.

Till ett tiotal kyrkor kan de bägge länsbyggmästarna i Nyköping, Anders Sundström d.ä. och hans son Anders (Andersson) Sundström d.y., knytas: Gåsinge kyrkas förlängning åt öster 1779–82, de nyuppförda kyrkorna i Ärla 1782–84 och Hölö 1792–93 (tornet äldre), den omfattande ombyggnaden av Svärta kyrka 1802–09 och uppförandet av den välproportionerade lanterninhuven på Turinge kyrka 1805. Kvarsebo vid Bråviken uppfördes av en av Sundströms verksgesäller.

När stadsbyggmästaren i Nyköping Eric Flodman 1809 återställde det brandhärjade tornet i Dunker följde han omsorgsfullt den tornritning som återsänts från Överintendentsämbetet, trots att denna skilde sig rätt kraftigt från den han själv ursprungligen utarbetat.

Det är förvånande att inte fler av Stockholmsarkitekterna har varit engagerade i de sörmländska kyrkorna med egna projekt, med tanke på närheten till Stockholm och de många säteriernas täta kontakter med huvudstaden. En förklaring är just den låga nybyggnadsaktiviteten, och oviljan att drastiskt förnya de äldre kyrkorna. En hel del utförda ganska radikala projekt av

Överintendentsämbetets arkitekter finns i ritningssamlingarna, bl.a. av Jacob Wulff och Thure Wennberg. I stället för att genomföra dem har man med byggmästarnas hjälp behållit och byggt om sin kyrka.

Av arkitekterna vid ämbetet kom utöver dem som nämnts i det föregående Carl Gustaf Blom Carlsson att få flera av uppdragen inom landskapet på 1840-talet (Öja kyrka, tornen i Stenkvista och Ärla). Johan Fredrik Åbom ritade Utö kyrka och ombyggnaden av Gillberga kyrka, men fick inte förverkliga något av sina projekt till en stor kyrka i Floda.

Inredning

Inte oväntat är få av tidens kyrkorum präglade av enhetlig nyklassicism, även om en stor mängd enskilda inventarier tillkom under perioden. De donerades ofta av säteriägare i respektive socken. Harmoniska kyrkorum med inredning i huvudsak från tiden finns i de nybyggda kyrkorna i Lerbo, Lunda och Öja samt Högsjö kapell och i de ombyggda i Västra Vingåker och Österåker (fig. 35).

Altaranordningar har bytts ut kontinuerligt under hela 1700- och 1800-talen och även senare. Under 1700-talet var stora målade altartavlor vanligast, under 1800-talet enkla förgyllda kors. Altartavlor av Pehr Hörberg finns i sju Sörmlandskyrkor, den äldsta målad 1796 och donerad 1806 till Hölö kyrka av hertig Fredrik Adolf, herre till det närbelägna Tullgarns slott. Den yngsta Hörbergmålningen finns i Högsjö brukskapell, uppsatt på 1820-talet, samtidigt som interiören fick sina dekorativa målningar kring fönstren, allt bekostat av bruksägaren. Landskapets praktfullaste altarkors finns i Österåkers kyrka, utfört 1788 efter ritning av Johan Tobias Sergel (fig. 35). Det stora förgyllda korset med strålkran och svepe är insatt i en bred och kraftfull ram.

Fig. 35. Österåkers kyrka, interiör mot koret. Den medeltida kyrkan utvidgades stegvis under 1400-talet och på 1600- och 1700-talen. Nuvarande form fick kyrkan 1786, då västgaveln tillkom och kyrkorummet fick nya valv och inredning. Altaruppsatsen är ritad av Johan Tobias Sergel och utförd 1788 av Pehr Strand. Predikstolen gjordes av bildhuggaren Andreas Heysig år 1700, och moderniserades något när den flyttades till nuvarande plats 1786. Begravningsvapen från 1600-talet och tidigt 1700-tal hänger i koret. Foto Bengt A. Lundberg 1999, ATA.

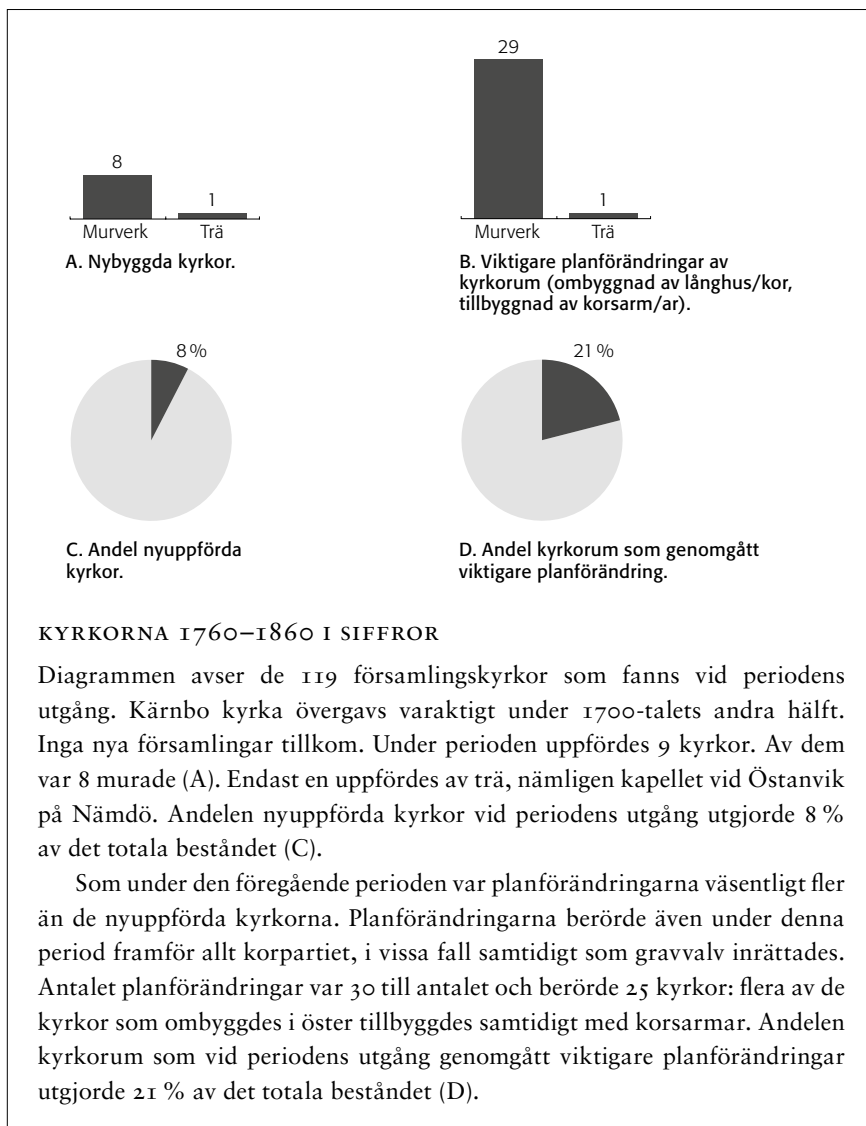
Fig. 36. Salems kyrka, altarpredikstolen. Vid en inre omdaning 1809 av den lilla medeltidskyrkan sattes altarpredikstolen in, byggd efter ritningar av Per Wilhelm Palmroth. Huvudbanér t.v. över Anders Lindhielm och t.h. över Daniel Niklas von Höpken. Gravvalvet under koret iordningställdes på 1600-talet för familjen Wrede, men såldes på 1700-talet till familjerna Lindhielm och von Höpken. Foto Bengt A. Lundberg 1999, ATA.

Den originella rokokopredikstol med yviga palmkronor som efter Carl Johan Cronstedts ritning utfördes kring 1760 i Maria Magdalena i Stockholm av Västeråsbildhuggaren Johan Holmin fick knappast några efterföljare i sockenkyrkorna. Ett tjugotal sörmländska kyrkor äger predikstolar från perioden 1760–1860. Ytterligare cirka 15 är kända men förstörda eller undanställda. Till Bettna kyrka skänkte Carl Gustaf Tessin på Åkerö 1765 en vacker gustaviansk predikstol, utförd av hans gårdssnickare Olof Fridsberg. Utsökta sengustavianska predikstolar finns i Lerbo, Ärla och Lunda, den sistnämnda ritad av Olof Tempelman och utförd 1798 av den skicklige skulptören Carl Fredrik Beurling från Norrköping, som även gjort ramverket kring kyrkans Hörbergtavla. Av hög klass är också den predikstol som utfördes av Pehr Ljung 1807 för Stenkvista kyrka. Vid en restaurering 1964 återinsattes där 1600-talspredikstolen och Pehr Ljungs deponerades i Statens historiska museum.

I Salems lilla medeltidskyrka passade en utrymmesbesparande altarpredikstol väl in, då inredningen moderniserades 1809 (fig. 36). Altarpredikstolar har funnits i ett femtontal kyrkor i Södermanland, de tidigaste uppsatta kring 1770 i slotts- och gårdskapell. De enda bevarade finns i Salem och i Högsjö kapell.

Västra Vingåker har en mycket påkostad empirepredikstol i vitt och guld, ritad 1822 av Carl Christoffer Gjörwell och donerad av konstmecenaten

Gustaf Trolle-Bonde på Säfstaholm. Öja kyrka har en liknande predikstol, ritad av Abraham Nyström på 1840-talet.

Under perioden har man på flera sätt försökt utöka antalet bänkplatser genom att uppföra läktare i korsarmar och nykyrkor och genom att förstora läktaren i väster. Dessutom har man i flera fall uppfört en läktare i öster, ovanför sakristian bakom altaret (t.ex. i Ärla, Sundby, Kjula och Stenkvista). Inga sådana östläktare är bevarade. Under 1800-talets slut och under 1900-talet har i regel alla läktare avlägsnats med undantag av den i väster, som dock ofta minskats.

Källor och litteratur

Schnell, Ivar: *Kyrkorna i Södermanland*, 1965.

Sveriges Kyrkor, Stockholm och Södermanland, 1934–92. Se *Litteratur om Södermanlands kyrkor*, nedan s. 79.

Sörmländska kyrkor, red. Ivar Schnell. Se *Litteratur om Södermanlands kyrkor*, nedan s. 79.

Södermanland behandlas utförligt i del 5 av *Kyrkobyggnader 1760–1860*, som är under arbete vid Sveriges Kyrkor och beräknas utkomma 2004. Manuskript av bl.a. Eva Vikström har använts för detta kapitel.

Kyrkorna 1860–1950

av Jakob Lindblad

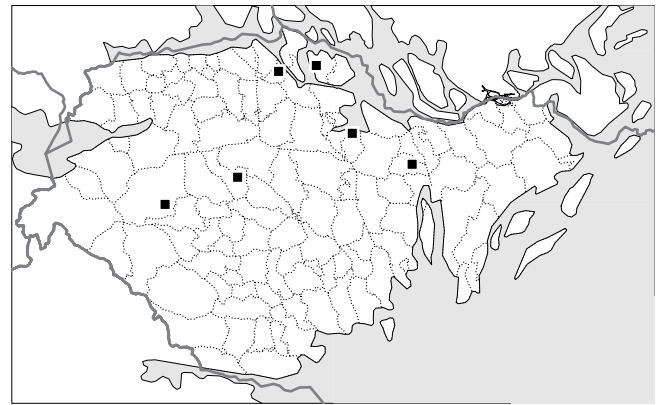
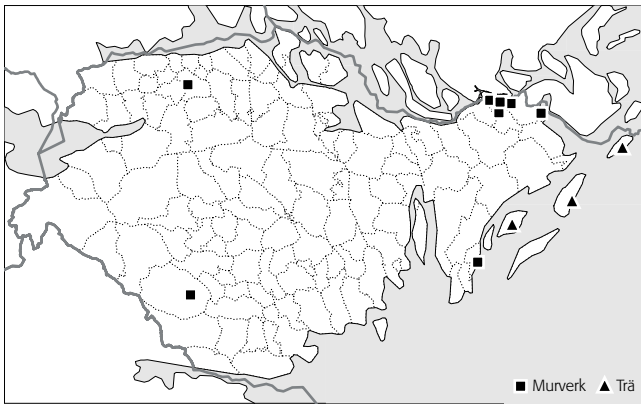
Nyuppförda kyrkor

Perioden från 1800-talets mitt till 1950 utmärks i mindre utsträckning än den föregående perioden av om- och tillbyggnader (tab. 5; fig. 38). I stället är det å ena sidan nybyggnader (fig. 37), å andra sidan restaureringar som dominerar under denna period. Elva kyrkor (som 1950 var församlingskyrkor) och ett tiotal kapell (tab. 6; fig. 39) eller andra kyrkor nybyggdes från grunden.

Två av kyrkbyggena nödvändiggjordes av att den gamla kyrkan hade brunnit: Björkvik 1872–75 och Ornö 1883–85. De övriga nya kyrkorna tillkom i de delar av landskapet som tillväxte under perioden: skärgården, järnvägssamhällena och stadsbygden, särskilt kring Stockholm. Vid kusten fanns redan en kyrkostruktur att falla tillbaka på, då skärgården var indelad i kapellförsamlingar, som mer eller mindre var underordnade socknarna på Södertörn. Folkmängdens ökning i skärgården gjorde församlingarna alltmer självständiga (officiellt först 1922) och tvingade fram större kyrkor än de gamla som då revs. Så skedde på Nämndö 1875–76, Muskö 1876–77 och i Nacka 1890–92.

Några kyrkor byggdes som församlingskyrkor för nybildade församlingar, Sofia 1902–06 och Högalid 1916–23, båda i Stockholm, och Saltsjöbadens kyrka 1910–13. Eskilstuna Klosters kyrka byggdes 1925–29 som en sedan länge planerad stadskyrka för den växande industristadens tre församlingar som till dess delade på en kyrka (Eskilstuna Fors). Ett par kyrkor byggdes i växande samhällen för att avlasta en äldre sockenkyrka men har senare blivit församlingskyrkor: Katrineholm 1901–02 (Stora Malms socken, stad 1917, egen församling 1961), Enskede 1913–15 (Brännkyrka sn, egen förs. 1931), Nynäshamn 1928–30 (Ösmo sn, stad 1946, egen förs. 1947). Några byggdes som församlingshem, vars stora sal senare fungerat som kyrka, som Hällby kyrka 1931 (församlingskyrka för f.d. Torshälla landsförsamling 1962) och S:t Eskils kyrka i Handen 1937 (Österhaninge sn, ersatt av ny 1992). Dessa tillkom genom insatser som ligger nära de som tillämpades av samtida kyrkobyggnadsföreningar. Föreningar med anknytning till Sällskapet för främjande av kyrklig själavård i huvudstaden låg bakom de nyss nämnda kyrkorna i Enskede och Nynäshamn och även S:t Sigfrids kyrka i Aspudden 1904 och Allhelgonakyrkan på Södermalm 1917–18.

På enskilda personers initiativ och bekostnad byggdes Saltsjöbadens kyrka (K. A. Wallenberg), Häringe kapell 1929 (August Trolle-Löwen; Västerhaninge socken), Julita skans kapell 1932 (Arthur Bäckström; Julita sn) och Landsorts kapell 1939 (Helge Ax:son Johnson; Torö sn). Ett antal

kyrkobyggnader eller kyrkorum tillkom vid institutioner av olika slag under perioden, varav några var avsedda för en vidare krets av gudstjänstbesökare, som kapellen vid Ersta diakonissanstalt 1871-72 och Stora Sköndals diakonanstalt 1929 samt Danvikshems stora kyrka från 1915. Mälarhöjdens kyrka från 1929 intar en särposition, som en tidig s.k. samarbetskyrka, gemensam med Evangeliska brödraförsamlingen. Periodens kyrkor visar hur församlingsstrukturen förändrades: nya församlingar bildades och andra än församlingarna tog initiativ till kyrkobyggande. Medan privatpersoner och institutioner ibland byggt egna kyrkor även tidigare var kyrkobyggnadsföreningarna en nyhet. Förebilder var dels hur man fram till 1800-talets slut byggde sockenkyrkor genom kollektiva dagsverkesinsatser, dels hur frikyrkorörelsen byggt sina missionshus.

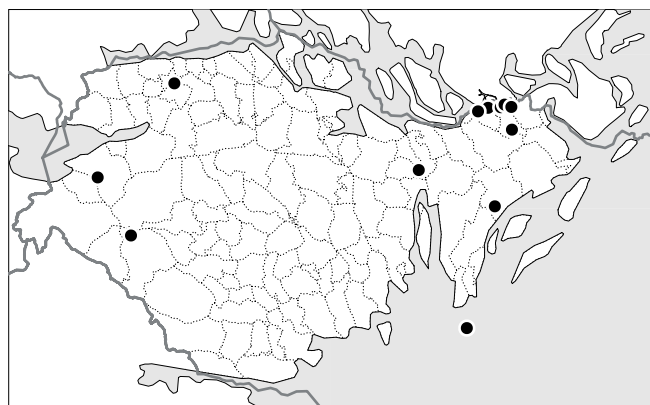
Många kyrkor under 1800-talet byggdes som salkyrkor med västtorn (fig. 43), Katrineholms kyrka kan räknas hit. I Muskö slopades det torn som förekommer i ett av ritningsförslagen. Björkviks kyrka särskiljer sig genom sina korsarmar vid långhusets östra del (fig. 42-43). Ornö, Nämdö (fig. 43) och Muskö har sakristior i öster i kyrkans mittaxel. I Nämdö har en grund altarnisch fått en del av sakristiebyggnadens utrymme. I Björkvik öppnar sig östgaveln mot ett ljus tresidigt kor, vilket ursprungligen upptogs av sakristian, avskild med ett manshögt skrank. I Nacka har ett särskilt, femsidigt kor placerats i öster, liksom också i Katrineholms kyrka, vilken på flera sätt visar stark påverkan av kyrkan i Nacka. Kyrkorna därefter

Fig. 37. Kyrkor uppförda under perioden 1860-1950.

Fig. 38. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1860-1950, samtliga i murverk.

Taxinge	Omb. av långhus/kor	1862-63	Murverk
Björkvik	Nybyggnad	1872-75	Murverk
Nämdö	Nybyggnad	1875-76	Trä
Muskö	Nybyggnad	1876-77	Trä
Överselö	Tillb. av korsarm	1881-82	Murverk
Ornö	Nybyggnad	1883-85	Trä
Floda	Omb. av långhus/kor	1885-88	Murverk
Nacka	Nybyggnad	1890-92	Murverk
Lilla Malma	Omb. av långhus/kor	1897	Murverk
Vansö	Omb. av långhus/kor	1902	Murverk
Stockholm, Sofia	Nybyggnad	1902-06	Murverk
Tveta	Omb. av långhus/kor	1907	Murverk
Saltsjöbaden	Nybyggnad	1910-13	Murverk
Enskede	Nybyggnad	1913-15	Murverk
Stockholm, Högalid	Nybyggnad	1916-23	Murverk
Eskilstuna Kloster	Nybyggnad	1925-29	Murverk
Nynäshamn	Nybyggnad	1928-30	Murverk

Tab. 5. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1860-1950, i kronologisk ordning. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 42.

Brännkyrka	<i>S:t Sigfrids kyrka</i>	1904
Brännkyrka	<i>Mälarböjdens kyrka</i>	1929
Enskede	<i>Stora Sköndals kapell</i>	1929
Julita	<i>Julita kapell</i>	1932
Nacka	<i>Danviksbems kyrka</i>	1915
Stockholm, Katarina	<i>Allhelgonakyrkan</i>	1917–18
Stockholm, Sofia	<i>Ersta kapell</i>	1871–72
Stora Malm	<i>Katrineholms kyrka</i>	1901–02
Torshälla lands	<i>Hällby kyrka</i>	1931
Torö	<i>Landsorts kapell</i>	1939
Tveta	<i>Pershagens kapell</i>	1936
Västerhaninge	<i>Häringe kapell</i>	1929

Fig. 39. Bevarade kapell uppförda under perioden 1860–1950. Se tab. 6 beträffande Katrineholm och Hällby kyrkor.

Tab. 6. Bevarade kapell från perioden 1860–1950 med 1950 års församlingstillhörighet. Katrineholms kyrka är sedan 1961 huvudkyrka i Katrineholms församling, Hällby kyrka är sedan 1970 huvudkyrka i Hällby församling.

försågs med tydligt markerade kor, med undantag av de yngre av kapellen från 1930-talet. I dessa återkommer den rektangulära salkyrkans rum. Ett annat undantag är Sofia kyrka med sin centralplan och sitt centralt placerade torn. Saltsjöbaden, Enskede och Nynäshamns kyrkor (fig. 41) försågs med sidoställda torn i sydöst, Eskilstuna Kloster och Högalid med dubbla torn. Inget av kapellen från tiden efter 1920 försågs med torn. Kyrkorna byggdes i sten, med undantag av de flesta kyrkorna i skärgården, Allhelgonakyrkan och några av kapellen från 1930-talet.

Flertalet av kyrkorna från 1800-talet har tydligt uttalade medeltidsinspirerade drag. Sådana tecken är spetsigt avslutade fönster, spetsiga tornspiror eller takstolar, som helt eller delvis är synliga från kyrkorummet. Sekelskiftets intresse för det obearbetade materialet visar sig till exempel i Nacka kyrka med gråstensfasader upp till fönsterhöjd och däröver rött tegel. Ett par av periodens kyrkor hör till dem som brukar anföras som exempel på landets nationalromantiska arkitektur: Saltsjöbaden och Högalid. Andra goda, men kanske inte lika kända exempel, är Allhelgonakyrkan och Eskilstuna Kloster, samt Enskede och Nynäshamn. I både Saltsjöbaden och Enskede finns även drag med tydlig jugendkaraktär. Skansenkapellet vid Julita, Landsorts kapell och några till avspeglar också försök att ansluta till äldre landskyrkors karaktär, om än i en mer sparsmakad utformning. S:t Eskils kyrka (riven 1992 och ersatt av ny) präglades i högre grad av modernistiska former.

Ombyggnader

Ett karakteristiskt drag för perioden är förändringar av korpartiet för att ge altarpartiet en mer sammanhållen och värdig framtoning. Vanligt var att sakristior bakom altaret utrymdes, ny sakristia byggdes eller inreddes på annan plats, och att utrymmet togs i anspråk för koret. I detta sammanhang avlägsnades också de flesta altarpredikstolarna och östläktarna. Efter 1900 förekom det även att salkyrkor tillbyggdes i öster med ett lägre och smalare kor med tydligt markerad triumfbåge (Vansö 1902, Tveta 1907).

Några kyrkors ombyggnader bör särskilt lyftas fram. Gillberga kyrka försågs 1859 med nytt kor (inrymmande gravkor), samtidigt som kyrkan fick en enhetlig exteriör med trappgavlar. Arkitekt var Johan Fredrik Åbom, som också gestaltade exteriören på Torshälla kyrka på motsvarande sätt efter kyrkans brand 1873. Taxinge kyrka försågs med nytt kor och ett resligt kyrkorum med öppen takstol efter ritningar av Adolf Wilhelm Edelsvärd 1862–63. Kyrkan omgestaltades i modern nygotisk dräkt med tegelfasader och en takryttare av gjutjärn. Den mest genomgripande ombyggnad som gjordes av en kyrka i landskapet är dock Floda kyrkas nygestaltning

Fig. 40. Floda kyrka från öster. Vid ombyggnaden 1885–88 infogade arkitekten Axel Herman Hägg kyrkans rikt målade medeltida del som sidoskepp i en nygotisk basilika med högt torn, synligt vida omkring. Ombyggnaden tog hänsyn till det påkostade gravkoret för Lars Kagg och Agneta Ribbing, ritat av Erik Dahlbergh och byggt 1666. Även klockstapeln från 1655–56 behölls. Detta antikvariska synsätt var en nyhet, liksom den asymmetriska byggnadsgrupperingen och stilblandningen. Foto Samuel Lindskog, 1900-talets början, ATA.

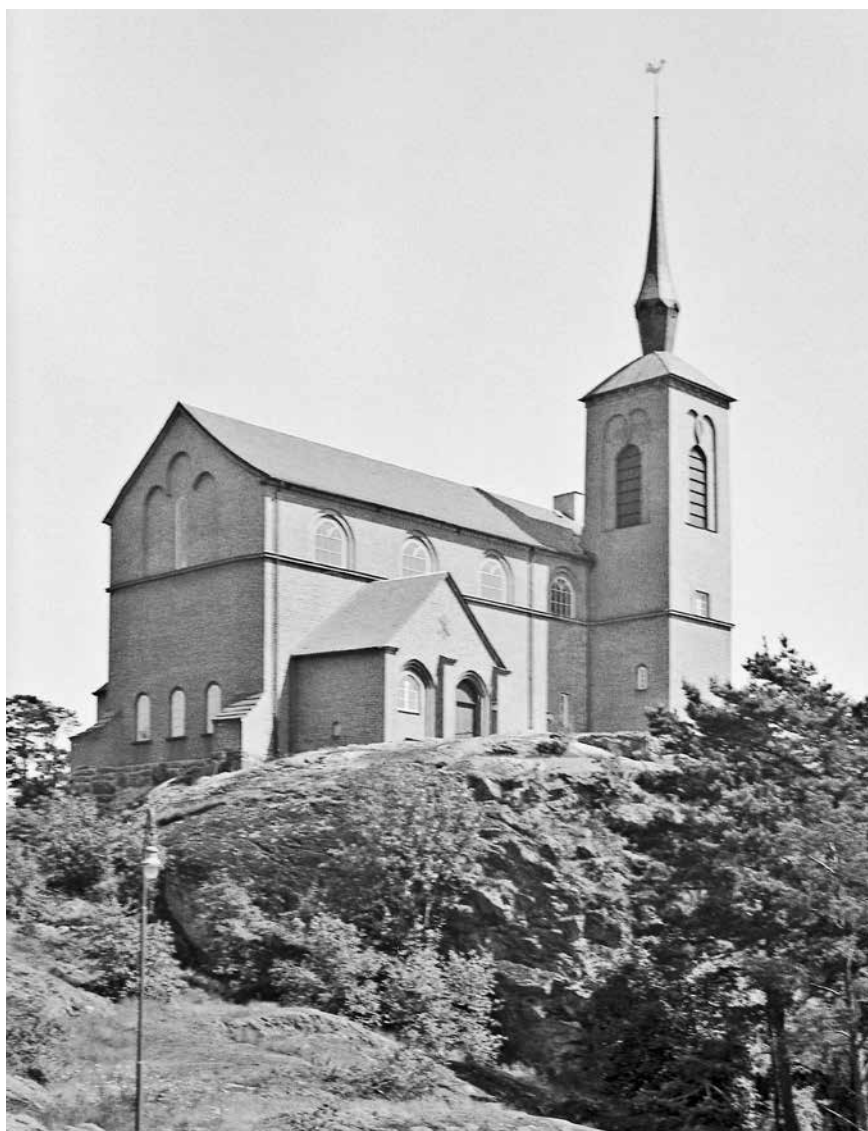
1885–88 efter ritningar av Axel Herman Hägg (fig. 40, 43). En nybyggnad, som sedan länge varit planerad, fick ändras till en ombyggnad för att kunna bevara Kaggiska gravkoret och Albertus Pictors valvmålningar. Den basilika med högt torn som uppfördes har en resning som dominerar den kringliggande bygden.

Från 1870-talet fram till de första åren av 1900-talet försågs flera kyrkor med nya torn, i regel för att ersätta tidigare provisorier och ge kyrkorna ett mer framträdande utseende. Huddinge kyrkas torn, byggt 1878, började planeras när järnvägen byggdes intill kyrkogården. Flera av kyrkorna med nya torn låg längs järnvägen, t.ex. Mellösa 1874 (fig. 10), Tuna 1877, Lunda 1897 (fig. 34) och Bettna 1902. I flertalet av fallen är det fråga om resliga och väl synliga torn, som håller samman kyrkoanläggningen. Tornet ersatte i flera fall klockstaplar. I Floda (1888) och Bettna (1902) märks tidiga exempel på att klockstapeln fått stå kvar av kulturhistoriska skäl, berövad sina klockor, men utan att rivas.

Arkitekter och byggmästare

Ritningarna till Björkviks kyrka, Ornö kyrka och Ersta kapell utfördes av arkitekt Per Ulrik Stenhammar. Ritningarna till Ornö hade tidi-

Fig. 41. Nynäshamns kyrka från väster. Nynäshamn växte snabbt sedan järnvägen till Stockholm invigts 1901. Föreningen Kyrkans vänner samlade in pengar till den kyrka som byggdes på en hög klippa vid hamnen 1928–29. Arkitekt var Lars Israël Wahlman. Kyrkan är byggd i tegel med tunn rödfärgad puts, medan det stramt formade höga kyrkorummet har vita väggar. Spiran kom på plats först 1936. År 1947 blev kyrkan församlingskyrka. Foto Nils Lagergren 1937, ATA.

gare använts till Gillhovs kapell i Jämtland. På samma sätt skulle senare Rödeby kyrka i Blekinge byggas efter ritningarna till Björkvik. Bland de övriga arkitekterna finns både sådana som hade många kyrkliga uppdrag i landet, som Gustaf Hermansson (i Södermanland Sofia kyrka) och Lars Israël Wahlman (Nynäshamn), och sådana som ritat ett mindre antal kyrkor, som Carl Bergsten (Enskede kyrka), Ferdinand Boberg (Saltsjöbaden), Ivar Tengbom (Högalidskyrkan), Otar Hökerberg (Eskilstuna Kloster) och Hakon Ahlberg (Stora Sköndal, Mälarhöjden). Arkitekterna John Smedberg (Nämdö), Axel Herman Hägg (Floda), Gustaf Wickman (Nacka), Karl Flodin (Katrineholm), Joel Norborg (Allhelgonakyrkan) har ritat mycket få kyrkor.

Som entreprenör anlätades under 1800-talets senare del ofta J. W. Kajerdt i Eskilstuna (Floda kyrkas ombyggnad samt restaureringar i Torshälla, Jäder och Ärla), som också hade många uppdrag utanför landskapet. F. A. Hjort, som utfört vissa kompletteringsarbeten på Floda kyrka på 1890-talet byggde sedan Katrineholms kyrka. Byggmästaren till Mellösa kyrkas torn, Jonas Malmberg, signerade sitt verk 1874 och fick 1885 sin grav strax intill. Taxinge kyrkas ombyggnad 1862–63 utfördes av byggmästaren C. G. Rosdahl, som just hade fullbordat Trollhättans kyrka i Västergötland med samme Adolf Wilhelm Edelsvärd som arkitekt.

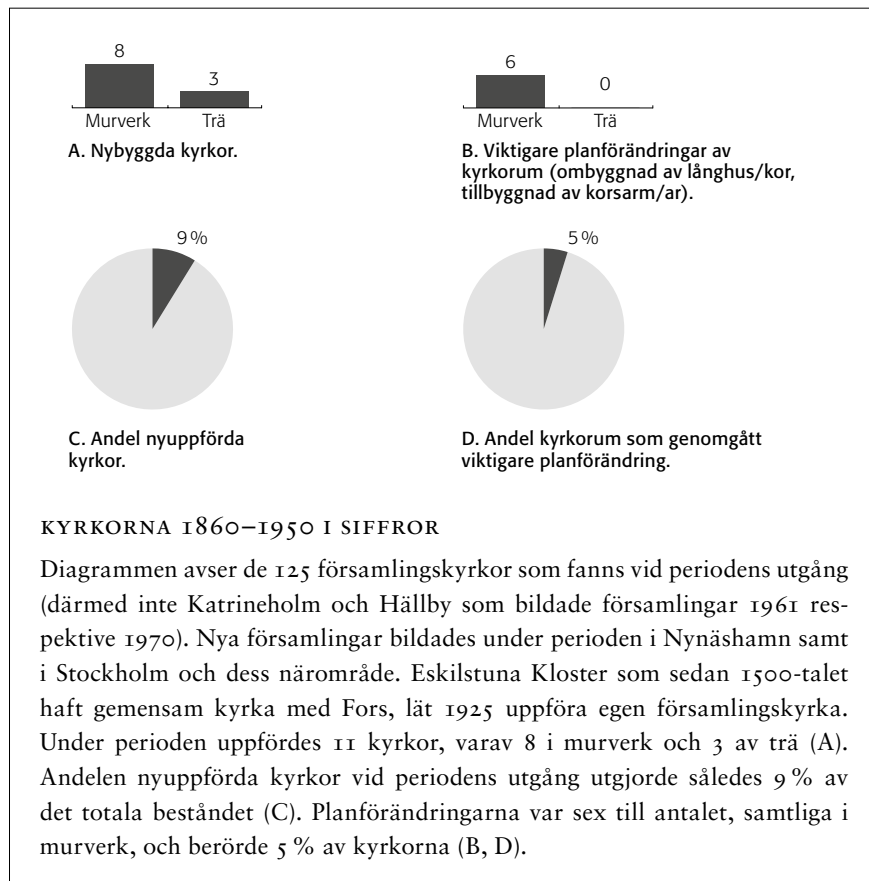

Fig. 42. Björkviks kyrka, interiör mot läktaren. Kyrkan uppfördes 1872–75 efter ritningar av Per Ulrik Stenhammar som ersättning för en medeltida stenkyrka som brunnit 1869 och som sedan dess står som ruin. År 1900 brann även den nya kyrkan och återuppfördes med ny inredning efter ritning av Fritz Eckert 1902. Äldre foto taget efter 1900 och före 1960-talets restaurering, ATA.

Inredning

Som altarprydnad brukades ännu under 1800-talets senare del gärna enkla förgyllda kors. Kring sekelskiftet 1900 insattes ofta låga altarprydnader framför ett dekorativt målat östfönster. Under de följande årtiondena dominerade antingen en återinsatt äldre altarpupp eller en nygjord, målad och av medeltida altarskåp inspirerad triptyk.

Nya predikstolar tillkom fram till omkring 1910. De flesta förändringar av predikstolar senare under 1900-talet har huvudsakligen gällt återinsättande av äldre predikstolar.

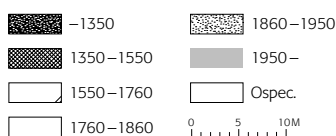
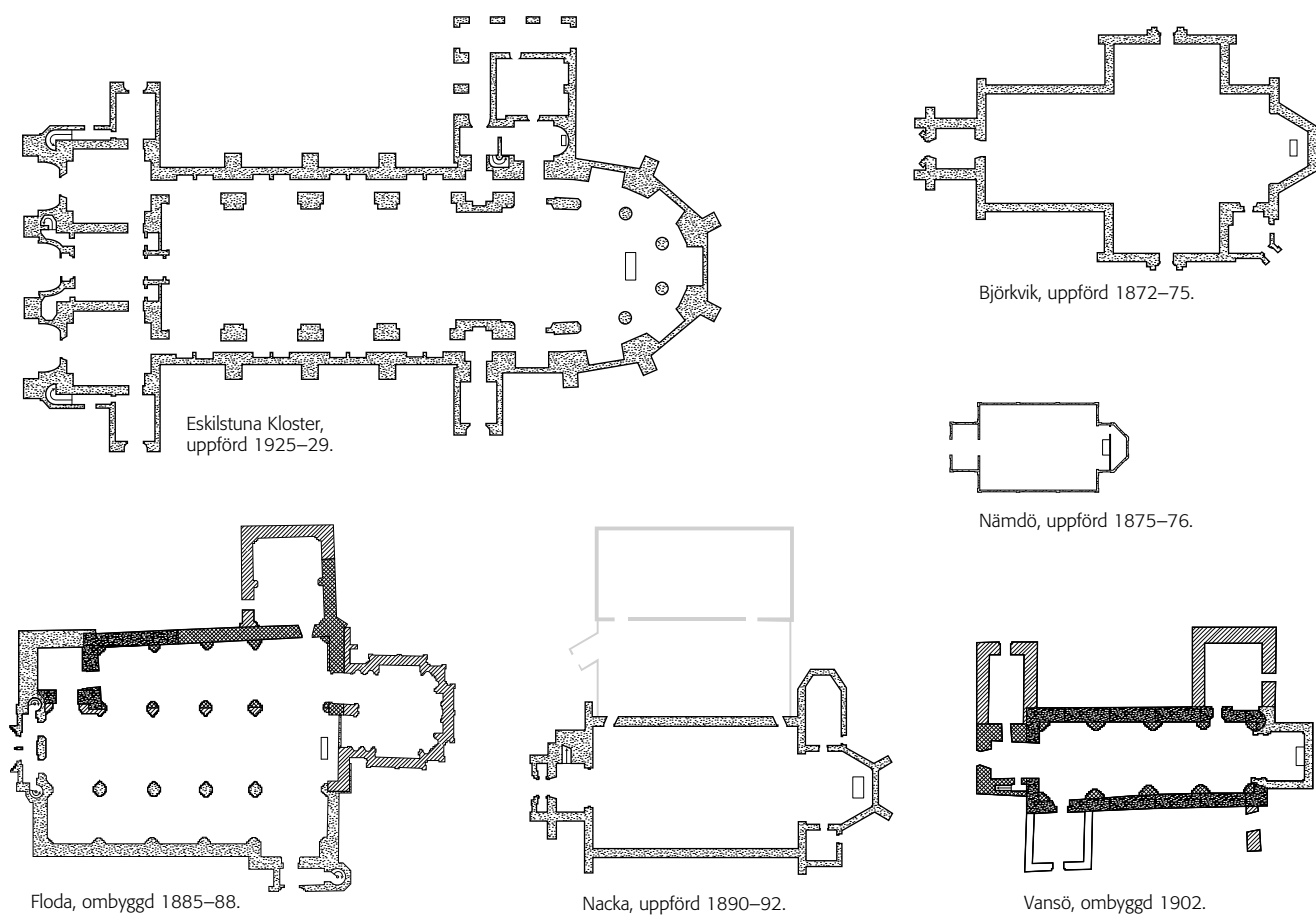

Fig. 43. Ett urval kyrkor uppförda eller väsentligt planförändrade under perioden 1860-1950 återgivna i skala 1:800.

Dopets roll i kyrkan förstärktes under perioden. Nu tillkom ett stort antal dopfuntar från 1890-talet och framåt, de flesta under 1910-talet och under 1930- och 1940-talen. Dopfuntarna har under 1900-talet inte sällan placerats på särskilt ordnade dopplatser, inredda i gravkor eller korsarmar.

Fram till 1800-talets slut var bänkinredningen i kyrkorna sluten, försedd med dörrar, men sedan årtiondena kring sekelskiftet 1900 har de allra flesta kyrkorna i landskapet öppen bänkinredning. Även i de kyrkor där man förändrat eller bytt ut bänkarna under 1900-talet har man avstått från att åter förse dem med dörrar.

Källor och litteratur

- Bennett, Robert: *Huddinge kyrkor och präster*, Huddinges historia 2, 1982.
- Hyddor och helgedomar i huvudstaden. Väckelserörelsens byggnader i Stockholm 1840-1990, Stockholmsmonografier utg. av Stockholms stad 111, red. Hans Ljunggren, 1992.
- Malmström, Krister: *Centralkyrkor i Svenska kyrkan 1820-1920*, 1990. Diss.
- Ridderstedt, Lars: *100 kyrkor på hundra år. Kyrkfrämjandet och kyrkobyggandet i Stockholmsregionen 1890-1990*, 1993.
- Schnell, Ivar: *Kyrkorna i Södermanland*, 1965.
- Sveriges Kyrkor, Stockholm och Södermanland, 1934-92*. Se *Litteratur om Södermanlands kyrkor*, nedan s. 79.
- Sörmländska kyrkor*, red. Ivar Schnell. Se *Litteratur om Södermanlands kyrkor*, nedan s. 79.

Restaureringar från 1800-talets slut till i dag

av Jakob Lindblad

Förutom de kyrkor som nybyggdes eller ombyggdes har kyrkor genomgått andra förändringar som berört inredningen, ytskikten, innertaket eller yttertaket. För mer samlade sådana ingrepp kan man från 1800-talets senare del och framåt använda termen restaurering, särskilt om kyrkobyggnadens historiska eller konsthistoriska värde har spelat en viktig roll vid omgestaltningen. De förändringar som kyrkorna genomgått under samma tid är också lättare att följa än tidigare genom bevarade fotografier, ritningar och beskrivningar av kyrkans utformning.

För Södermanlands del kan restaureringarna delas in i fem delperioder utifrån typen av karaktärsförändring. Brytpunkter ligger omkring åren 1910, 1930, 1960 och 1975. Under det första skedet förändrades flera kyrkor såväl exteriört som interiört. Efter ca 1910 har exteriöra formförändringar varit ovanliga och efter ca 1975 har interiörerna sällan genomgått mer genomgripande förändringar. Däremot har man i alla tider påverkat t.ex. takmaterial i exteriören och inredningens färgsättning, detaljer vars karaktärsförändrande verkan inte skall underskattas.

Från 1800-talets slut till ca 1910

Ett karakteristiskt drag för många kyrkorum från åtminstone slutet av 1870-talet till ett stycke in på 1910-talet var att den slutna bänkinredningen med dörrar utbyttes mot öppna bänkar med rikt dekorerade gavlar, samtidigt som väggar och valv försågs med dekormålningar. Ofta tillverkades ny altarring och ny barriär till orgelläktaren, medan orgelfasaden och predikstolen bibehölls men ommålades i samma färger som den övriga inredningen. En glasmålning i östfönstret ersatte ofta en äldre målad altartavla som nu placerades på någon sidovägg (t.ex. Helgesta 1902, fig. 44). Medeltida inventarier som altarskåp och helgonskulpturer överfördes till Domkyrkomuseet i Strängnäs eller Statens historiska museum medan bänkskärmar och andra inredningsdetaljer såldes eller sparades på kyrkvinden. I några fall placerades bänkskärmar som bröstpanel längs väggarna (fig. 44).

Medan man under 1870- och 1880-talen inte gjorde så stor skillnad i valet av dekor för en nyklassicistisk eller en medeltida kyrka, kan man märka hur man under de följande årtiondena tog upp dekorativa motiv från t.ex. predikstolen eller gravkoret eller direkt återanvände delar av den utrivna äldre bänkinredningen i den nya. Inspirerad av restaureringen av Strängnäs domkyrka 1907–10 har man i några kyrkor i stället introducerat nya former i kyrkorummet genom att utföra ny inredning och dekor-

Fig. 44. Helgesta kyrka, interiör mot koret omkring 1910. Den medeltida kyrkan hade utvidgats till sin dubbla bredd 1764. År 1902 förändrades kyrkan under ledning av Gustaf Petterson. Bl.a. gjordes sakristian om till kor. Ny altaranordning med rundfönstrets glasmålning som fond tillkom, liksom nya bänkar och takets målningar efter kartonger av Axel Herman Lindqvist. Predikstolen som skänkts till kyrkan 1687 behölls. Foto ATA.

Fig. 45. Helgesta kyrka, interiör mot koret efter 1951 års restaurering. Restaureringens arkitekt, Karl Martin Westerberg, satte igen östfönstret och ritade ett nytt altarskåp med målningar av Gunnar Torhamn. All målad dekor avlägsnades och takmålningarna doldes bakom en ny panel. Foto Bengt A. Lundberg 1999, ATA.

målning i en icke historiserande jugendstil (Toresund 1908, Barva 1909). Bland arkitekterna synes domkyrkans och Gripsholms slotts restaureringsarkitekt Fredrik Lilljekvist och möjligen också Gustaf Petterson ha anlitats oftare än andra.

Av betydelse för förändringarna verkar bl.a. ha varit önskemål om sittvänliga bänkar utan bänkdörrar, ny eller bättre uppvärmning, samt dekorerings av väggar och valv. Jämför man bilder från före och efter restaureringen ger de senare ett mer ombonat och värdigt intryck. Borta är smuts- och fuktfläckarna, de ojämna väggarna och golven och de skeva bänkarna, vars dörrar inte längre gick att stänga, liksom det starka ljuset från de klara fönstren.

I Södermanland finns från 1800-talets slut och 1900-talets början också flera exempel på att kyrkor har förändrats utvändigt, ibland i samband med tornbyggen. Så skedde t.ex. när Stigtomta och Lunda (fig. 34) kyrkor fick en rikare exteriörarkitektur än tidigare med anspelningar på stormaktstidens arkitektur i landskapets många slott och gravkor. I Västerlångaväld valde man i stället ett nygotiskt formspråk med tegelblinderingar. Detta var troligen ett försök att anknyta till Mälardalens senmedeltida tegelarkitektur. Samma sak gäller förmodligen också de trappgavlar som flera kyrkor dekorerades med (Gillberga 1859, Torshälla 1875, Länna 1900, Lilla Malma 1911). Sticken i Suecia antiqua visade flera så bekrönta hus i Strängnäs

Fig. 46. Spelviks kyrka, interiör från tiden som ödekyrka. Den välbevarade 1400-talskyrkan övergavs 1846, trots sockenbornas protester. Bänkarna flyttades till grannkyrkan i Ludgo, där Spelviksborna fick bänkrum i två tidigare gravkor. Foto Sigurd Wallin 1908, ATA.

och Nyköping. Missuppfattningen att trappgavlar var något uteslutande skåniskt eller danskt vann spridning först senare.

Tiden 1930–60

Under 1930-, 40-, 50-talen och ett stycke in på 60-talet var det mycket vanligt att de kyrkorum som restaurerats ett halvsekel tidigare återigen genomgick en omfattande och karaktärsförändrande restaurering. Dekormålningarna avlägsnades (i Åker redan 1918, i Helgesta 1951, fig. 45), bänkinredningen byttes ut, eller åtminstone gavlarna, och ersattes av en ny med raka former och marmorerade speglar, gärna inspirerad av bevarade skärmar från en äldre bänkinredning. Den nya eller omgjorda bänkinredningen gjordes i regel öppen i likhet med den föregående, endast i ett par fall insattes sluten bänkinredning

Medeltida skulpturer och altarskåp som förts till Domkyrkomuseet i Strängnäs återfördes nu i stor utsträckning. Äldre färgsättning togs fram på predikstolar, altarskrank och läktarbarriärer i den mån dessa fanns kvar på plats. I andra kyrkor återinsattes gärna predikstolar, medan altarskrank och läktarbarriär nygjordes i en förenklad klassicistisk stil i allmän överensstämmelse med predikstolen och bänkinredningen. Inredning som bibehölls från sekelskiftets restaurering förenklades t.ex. genom att bänkrönen avlägsnades och altarskrankets gallerverk kläddes in med skivor, varefter allt ommålades och marmorades i nyanser av grönt och grått. För ett flertal av dessa restaureringar stod arkitekten och slottsintendenten Ove Leijonhufvud (fig. 28). Flera restaureringar genomfördes också efter ritningar av Karl Martin Westerberg och Erik Fant.

Tidstypisk är också restaureringen och återinvigningen 1933 av Spelviks medeltida kyrka, som stått som ödekyrka sedan 1846 (fig. 46–47). Predikstolen från 1625, den äldsta i Södermanland, bänkar och andra inventarier som stått skyddade bl.a. i Ludgo kyrka, återinsattes i kyrkan.

Genom att ta del av den på 1940-talet utgivna första upplagan av kyrkoberskrivningarna i serien *Sörmländska kyrkor* och de värderande omdömen om interiörerna som påfallande ofta förekommer där kan man få en uppfattning om den bakomliggande synen på kyrkointeriörernas restaurering. Det sena 1800-talets inredning och dekormålningar kommenteras ofta som "oroliga", "störande" och uppges "skämma" rummets former, medan

Fig. 47. Spelviks kyrka, interiör mot öster efter restaurering. Efter sekelskiftet 1900 väcktes intresset för landsbygdens medeltida kyrkor. Många ödekyrkor iståndsattes medan sådana platser där en kyrka hade rivits utmärktes med kors eller minnessten. I Spelvik restaurerades kyrkan i etapper, 1600-talsinredningen konserverades och bänkarna återflyttades. Uppvärmning saknas men kyrkan kunde 1933 återinvigas för gudstjänster sommartid. Foto Ivar Schnell 1942, ATA.

nyligen restaurerade interiörer beskrivs med ord som "lugn", "värdig" och "harmonisk". De samtida restaureringarna uppges gärna ha "återgett" något som tidigare tagits bort. Inte sällan kan man i beskrivningarna finna förslag till åtgärder som att ta bort målningar eller bänkinredningar, åtgärder som senare också genomförts. I en del beskrivningar kan man dock även finna uppskattande omdömen om kyrkans sekelskiftesinteriör. Detta har inte alltid hindrat att de senare ändå genomgått en omfattande förvandling.

Tiden 1960–75

Från slutet av 1950-talet till mitten av 1970-talet genomfördes en del restaureringar som präglas av djärva och drastiska ingrepp. Nyttillskott gavs en modernistisk stil och man drog sig ibland inte för att avlägsna äldre inredningdetaljer som man låtit vara kvar vid de tidigare restaureringarna. Dessa restaureringsåtgärder framstår på ett annat sätt än de tidigare som solitära. I Hyltinge, restaurerad av Rolf Bergh 1956–57, uppfördes en ny orgelläktare i armerad betong med de synliga avtrycken av gjutformens bränder som ytmönster. I Alla Helgona i Nyköping ersattes vid Erik Lundbergs restaurering 1959–60 åtta av rummets tio fyrkantiga, sekundära valvpelare av runda huggna kolonner, utförda efter förebild av äldre rester. Ett ovanligt karaktärsförändrande exempel är Brännkyrka kyrka, vars inredning och innertak helt utbyttes 1974–75 efter ritningar av Sven Ivar Lind då kyrkan förlängdes åt öster med ett helt nytt kor. Man har i nyttillskotten gärna eftersträvat en tydlig materialkänsla och använt sig av smidesjärn, omålat trä och tegelgolv. Flera kyrkor försågs med altarpuppseter eller annan utsmyckning utförd i textil. För många av periodens restaureringar, varav alla dock inte så genomgripande som de ovan angivna, stod slottsarkitekten Ragnar Jonsson.

Arkitektens inflytande vid restaureringarna under perioden verkar ha varit stort. Man anar att en strävan efter ett kyrkorum präglat av en för-

finad smak har varit vägledande. Arkitektens estetiska uppfattning, inte föremålets ålder eller symbolvärde, tycks ha varit avgörande för vad i kyrkorummet som skulle bibehållas, omplaceras eller ersättas.

Tiden efter 1975

Under 1970-, 80- och 90-talen har förändringarna i kyrkorummet betingats av praktiska och liturgiska funktioner. Vanliga förändringar som utförts är: flyttbara altarskrank, fristående altare, ökat utrymme i koret genom borttagande av de främre bänkraderna, kororgel, anordnande av platser för mindre gudstjänster, avskilda rum för olika funktioner under orgelläktaren m.m. Nya inredningar och skärmväggar har ofta getts en lätt klassicerande form, gärna i en kontrastrik färgsättning, som ställts mot vitputsade väggar och valv och klara fönster. I bemålade kyrkorum har ofta målningarna rengjorts och lyfts fram, vilket inte minst gällt dekor från restaureringarna vid 1800-talets slut och 1900-talets början. Som arkitekt för ett flertal av restaureringarna under perioden står Jerk Alton, Kumla. Andra arkitekter som ofta anlitas under 1990-talet är Björn Norman, Eskilstuna, Margit Webjörn, Trosa, och Björn Köllner, Katrineholm.

Exempel på mer estetiskt betingade ingrepp utgör Katrineholms många gånger förändrade kyrkas restaurering 1994, då den ursprungliga öppna takstolen frilades från ett välvt innertak från 1957. Intresset för saken hade väckts av en tidningsdiskussion kring huruvida innertaket dolde rester av det dekormåleri som Filip Månsson hade utfört i kyrkan 1926.

Källor och litteratur

Uppgifter om respektive kyrka hämtade ur ATA, Byggnadsregistret vid RAÄ.

Anderljung, Åsa: *Ombyggnader och förändringar i sju sörmländska kyrkor uppförda mellan 1892–1915* [Nacka, Hagabergs kapell, S:t Sigfrid, Katrineholm, Saltsjöbaden, Danvikshem, Enskede], uppsats (60 p.), Inst. för konstvetenskap, Stockholms universitet, 1998.

Havland, Ida: *Nya intryck i kyrkorummet. 10 kyrkorestaureringar i Södermanland under 1930-talet* [Bergshammar, Fogdö, Frustuna, Gryt, Jäder, Sköldinge, Trosa landsförs, Tunaberg, Tystberga, Österåker], uppsats (60 p.), Inst. för konstvetenskap, Stockholms universitet, 1998.

Schnell, Ivar: *Kyrkorna i Södermanland*, 1965.

Sveriges Kyrkor, Stockholm och Södermanland, 1934–92. Se *Litteratur om Södermanlands kyrkor*, nedan s. 79.

Sörmländska kyrkor, red. Ivar Schnell. Se *Litteratur om Södermanlands kyrkor*, nedan s. 79.

Södermanlands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria

av Margareta Kempff Östlind

Tack vare Ivar Schnell och hans medarbetare har Sockenkyrkoprojektet ett bättre utgångsläge när det gäller forskningsmaterial och litteraturunderlag för Södermanland än för något annat landskap. Serien *Sörmländska kyrkor* startade 1940 och avslutades 1950. Då hade 124 kyrkoberskrivningar publicerats, utgivna som separata häften och efter hand sammanbundna i nio volymer med artiklar över speciella teman i en del band. Därefter har nya upplagor och nya kyrkoberskrivningar tillkommit och sådana ges alltjämt ut av Sörmlands museum. Ivar Schnell skrev själv en stor mängd beskrivningar och besökte samtliga kyrkor i landskapet. Sina djupgående kunskaper samlade han i den 1965 utgivna volymen *Kyrkorna i Södermanland*. Den har inspirerat Sockenkyrkoprojektet genom sin uppläggning, med tematiska sammanfattande analyser av hela kyrkobeståndet, en komplett och skalenlig sammanställning av planritningar och en koncis katalog över de enskilda kyrkorna.

Efter nära 40 år står sig Schnells bild av de sörmländska kyrkorna väl, framför allt vad gäller medeltidens och stormaktstidens kyrkor. Perioderna därefter intresserade Schnell i mindre utsträckning. Vi försöker i denna rapport bland annat komplettera bilden och lägga till vad som skett med kyrkorna efter 1965. Det som Schnell avstod från, jämförelsen med landet i övrigt, görs här i någon mån, men kommer att behandlas mer ingående i projektets planerade slutvolym.

Förutsättningarna

Det sörmländska landskapet karaktäriseras av stora variationer mellan öppen och sluten terräng, mellan odlingsbygd och skog. Den centralt belägna sörmländska sjöplatån är påfallande rik på sjöar och åsar vilket bidrar till den omväxlande landskapsbilden.

På grund av små landskapsrum har bebyggelsen ända sedan förhistorisk tid mestadels bildat små och splittrade enheter. Det har därmed inte funnits utrymme för en stark bondegemenskap, något som frälset alltsedan medeltiden har kunnat dra fördelar av vid förvärvandet av mark. Landskapets östra delar med kustområdet har liksom sjöplatån alltid haft en gles befolkning, där många stora jordagods efter hand etablerats. Området norr om sjöplatån med stora öppna lermarker och områden med grov morän, har däremot haft tätare bebyggelse och större inslag av självägande bönder.

Ett antal små socknar i Rekarnebygden, i landskapets nordvästra delar, har sannolikt bildats under äldre medeltid. Närheten till biskopssätet i Tuna, som förmodligen fungerade en kort tid, har i detta fall möjligen

Fig. 48. Bälunge kyrka från öster. Gravkoret med det mäktiga tornet uppfördes 1650–56 öster om den medeltida kyrkans kor av riksrådet Erik Gyllenstierna till Nynäs slott. Från början var gravkoret avskilt, men vid 1700-talets början blev det kyrkans högkor. På sydsidan det s.k. Björksundskoret från 1500-talets mitt, rest av Nils Karlsson Gyllenstierna. Dess huv tillkom 1734. Foto Göran Lindahl 1991. Jämför omslagsbilden!

varit av betydelse. Dessa mindre socknar har ofta by- eller gårdsnamn som Vallby eller Hammarby. De till ytan största socknarna finns på sjöplatåns västra delar.

Kyrkorna ligger oftast i det centrala odlingslandskapet, vanligen i gränzonen mellan skog och moränmark. Kyrkor intill en gård eller i en socken med *tuna*-namn har antagits höra till en äldre medeltida byggnadsperiod. Även de yngre husabyarna med liknande funktion lever kvar i flera av sockennamnen.

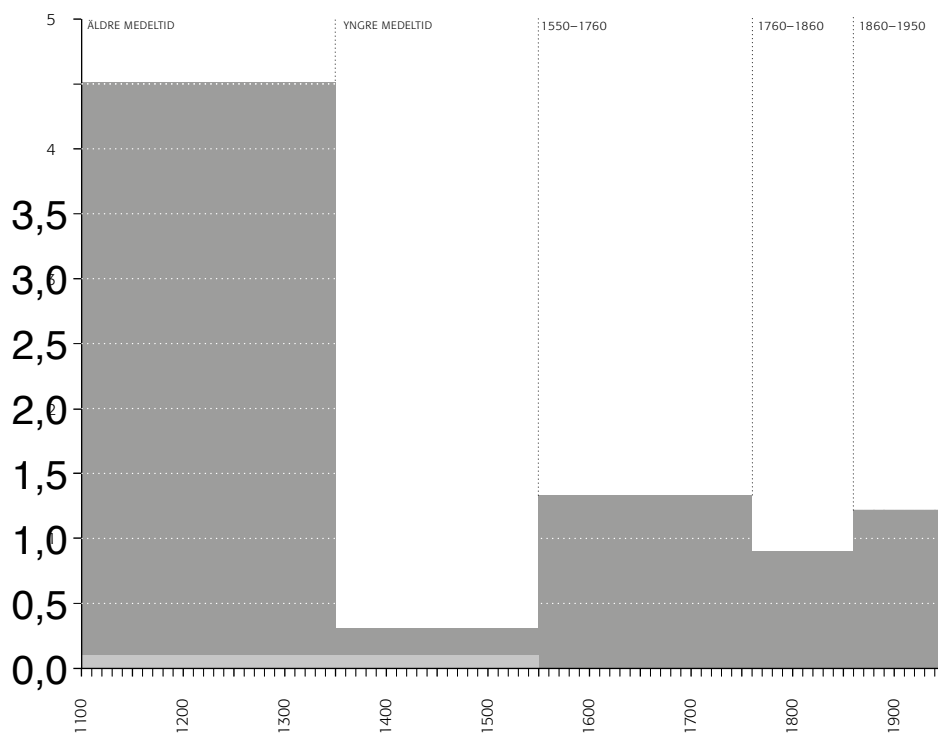
Landskapet präglades redan under medeltiden av ett stort inslag av frälsejord, nästan två tredjedelar av socknarna hade sätesgårdar. Många av frälsegodsens finns kvar ännu i dag. På sjöplatåns västra delar har godsinnehavet ökat sedan medeltiden. De många herrgårdarna präglar också miljön runt kyrkorna, miljöer som i flera fall ingår i riksintresseområden. Ibland utgör området kring kyrkan fortfarande en levande miljö med bland annat skola, som i Floda, Sorunda och Tumbo.

Byggnadsintensitet och regionala särdrag

Det som kännetecknar Södermanland jämfört med andra landskap, är att så många tidiga medeltida kyrkor är bevarade och att antalet nybyggda kyrkor under samtliga perioder efter den romanska är förhållandevis få.

Bevarade runstenar från tidig missionstid, med kristna inskrifter eller symboler, finns i flera fall i anknytning till yngre romanska stenkyrkor. Runstenarna har hört till äldre kyrkor, förmodligen träbyggnader. Det finns nu endast spår av sådana, som till exempel rester av en syll samt ett stolphål som återfanns i ett brandlager, utgrävt under Fors kyrka i Eskilstuna. Träbyggnaderna ersattes sannolikt ganska snart av romanska stenkyrkor.

Fig 49. Kyrkobyggandet i perioder (äldre medeltid, yngre medeltid, 1550–1760, 1760–1860 och 1860–1950). Antal anger nybyggnader per årtionde. Kyrkor med oviss datering till medeltid (ljusgrå stapel) har i diagrammet uppdelats i lika delar mellan äldre och yngre medeltid.

Andra tecken på en tidig medeltida kyrkobebyggelse utgör de kristna gravmonument i form av stenkistor, vilka ursprungligen funnits i eller utanför sannolikt tidiga träkyrkor. Sådana stenkistor har återfunnits i anslutning till kyrkor i de sydöstra och norra delarna av Södermanland, som Ludgo, Jäder eller Tuna kloster. Dessa så kallade Eskilstunakistor är daterade till 1000-talet och de stenkistor som nu finns på fyndplatserna är i samtliga fall senare. Liknande monument förekommer främst i Östergötland men också i Västergötland, Småland och Närke.

Stenkistor i Södermanland från romansk tid i helt eller delvis bevarat skick uppgår till nästan nittio stycken, vilket utgör ungefär två tredjedelar av kyrkorna i landskapet. Kyrkorna uppvisar en för den romanska perioden vanlig planform, ett rektangulärt långhus med smalare kor. Vanligen är koret rakslutet; de mycket få kyrkor som har absid – dit hör till exempel Tumbo, Kärnbo och Ytterenhörna – har inget påvisbart samband med varandra. Cirka hälften av kyrkorna, framför allt i norra och sydöstra Södermanland, har västtorn.

Från mitten av 1200-talet och framåt var de ekonomiska förutsättningarna för landet goda. Men för Södermanlands del innebar inte detta uppförandet av nya präktiga kyrkobyggnader. Man valde oftast att förstora sina romanska sockenkyrkor i stället för att bygga en ny gotisk kyrka. De förlängdes och breddades, vanligen till salkyrkoform. Det finns alltså få exempel på nybyggande under gotiken i Södermanland, till skillnad från i Uppland, där senare sockenbildningar troligen gav upphov till större byggnadsaktivitet. Ombyggnadsverksamheten i större skala avtog under mitten av 1300-talet, men vapenhusen byggdes som tillägg i exteriören. Tornbyggandet tog åter fart under 1400-talet i Södermanland liksom i Uppland. Det stora tegeltornet som restes på 1440-talet vid domkyrkan i Strängnäs har sannolikt varit förebild för många av sockenkyrkornas torn.

Byggnadsverksamheten under 1500-talet är svår att karaktärisera på grund av att det saknas mer ingående studier. Man kan dock närmare följa ombyggnaden av två av kyrkorna i Nyköping, residensstaden i hertig Karls hertigdöme. Strängnäs domkyrka tycks ha tjänat som förebild både

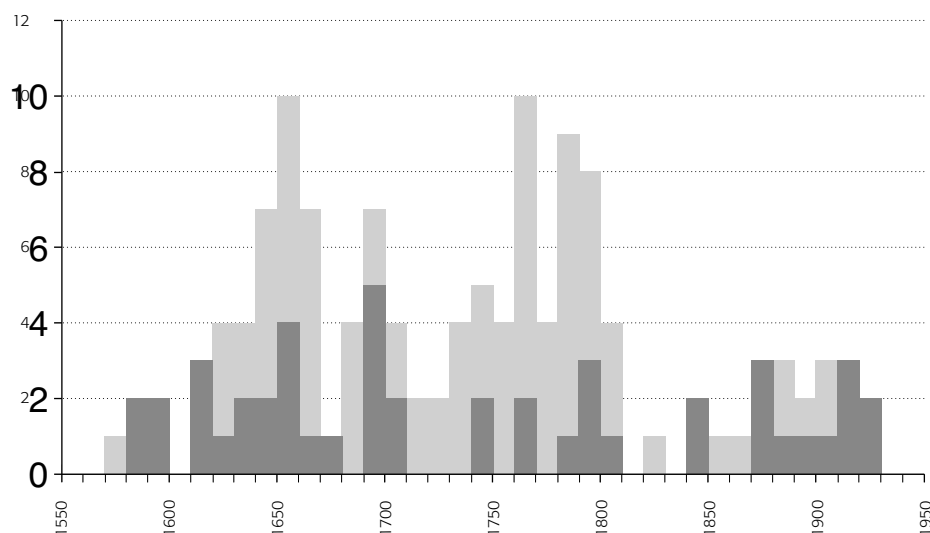

Fig. 50. Antal nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/ar. Endast kända årtal.

för dessa arbeten och för förändringar av andra kyrkor på landsbygden, nu som under medeltiden.

Under 1600-talet fick byggnadsverksamheten en betydligt större omfattning. I kusttrakterna byggdes flera kapell för sjöfarare och fiskare. Bruksnäringarnas tillväxt medförde uppförandet av brukskapell. De stora insatserna gällde emellertid inte nybyggande utan återigen om- och tillbyggnader av de medeltida kyrkorna. Vanligen byggde man ett nytt kor, ibland tresidigt avslutat i öster. Utvecklingen påverkades framför allt av adelns engagemang. I synnerhet gäller det tillkomsten av en lång rad gravkapell eller gravkor i kyrkorna. Dessa arbeten pågick långt in på 1700-talet.

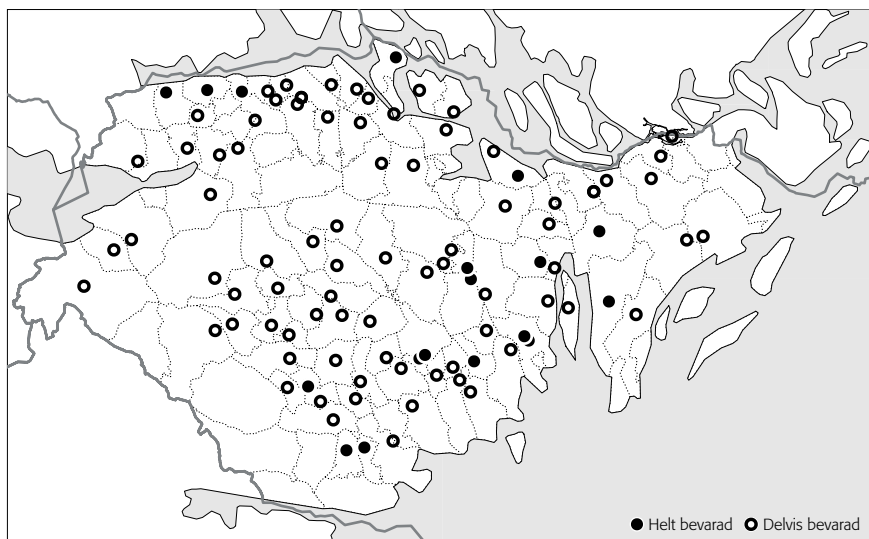
Behovet att utvidga kyrkorummet var aktuellt fortfarande vid 1700-talets mitt. I några fall löste man behovet av fler sittplatser genom att bygga till korsarmar. Adliga gravkor kom i flera fall också att tjäna som kyrkans högkor (fig. 48). Endast åtta kyrkor ersattes med nybyggnader i murverk under perioden 1760–1860. Nyklassicismen har inte präglat Södermanlands kyrkor i samma grad som exempelvis i Östergötland. Resandet av nya torn, som var vanligt under 1700-talets förra hälft, följdes mot slutet av århundradet av moderniseringar av redan befintliga torn, som fick tidsenliga huvar eller lanterniner.

Från 1800-talets mitt och framåt ökade nybyggandet av kyrkor framför allt i Stockholmstrakten och på Södertörn med dess skärgård. Under senare delen av 1800-talet var det främst äldre kyrkor eller kapell som ersattes med nybyggnader, medan man efter sekelskiftet mest ägnade sig åt kompletteringar och uppförde nya kyrkor utan äldre föregångare, som till exempel Katrineholms kyrka från 1901–02. Några av de nya kyrkorna fick en monumental utformning, exempelvis Klosters kyrka i Eskilstuna från 1920-talet. Ofta lät man sig inspireras av medeltida kyrkor eller av landskapets kyrkoarkitektur från 1600-talet. Som en kulmen på kyrkobyggandet före 1950 kom uppförandet av ett antal anspråksfulla kyrkor i städer och tätorter, däribland Saltsjöbaden och Nynäshamn. Men även där efter tillkommer flera stora byggnader såsom Markuskyrkan i Björkhamnen och Oxelösunds kyrka.

Från drygt sjuttio av de medeltida kyrkorna finns dopfuntar i helt eller delvis bevarat skick, flertalet av dem är romanska. Den vanligaste typen, som har en repvulst kring noden, förekommer också i Uppland och Västmanland och har därför kommit att kallas för mälardalsfunt. Ännu ett exempel på Mälarens förenande funktion är de kalkmålningssviter utförda

Fig. 51. Medeltidskyrkornas bevarandegrad. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som uppförts i en byggnadsetapp och därefter inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Med delvis bevarade avses kyrkor som i långhus och/eller kor innefattar ursprungligt murverk, men som i senare tid om- eller nybyggs.

HELT BEVARADE KYRKOR:

Aspö, Bergshammar, Frustuna, Grödinge, Kattnäs, Ludgo, Låstringe, Sorunda, Spelvik, Torpa, Torshälla, Trosa lands, Tumbo, Tuna, Vagnhärad, Vrena, Ytterenhörna, Överjärna

DELVIS BEVARADE KYRKOR:

Kyrkor ombyggda redan under medeltiden, men därefter helt bevarade:

Björnlunda, Blacksta, Bogsta, Botkyrka, Bälinge, Bärbo, Fogdö, Gryt, Halla, Hammarby, Härad, Kjula, Länna, Runtuna, Råby-Rönö, Strängnäs domkyrka, Sättersta, Toresund, Tystberga, Vallby, Vårdinge, Västerhaninge, Västerljug, Åker, Årdala, Österhaninge, Överselö

Senare ombyggda kyrkor, där medeltida partier ingår i långhus/kor:

Bettna, Barva, Brännkyrka, Dillnäs, Dunker, Flen, Floda, Eskilstuna Fors, Forssa, Gillberga, Gåsinge, Helgarö, Helgesta, Huddinge, Husby-Oppunda, Husby-Rekarne, Hyltinge, Julita, Jäder, Lid, Lilla Malma, Lista, Mörkö, Nyköpings S:t Nicolai, Nykyrka, Ripsa, Råby-Rekarne, Salem, Sködinge, Stigtomta, Stora Malm, Sundby, Svärta, Torsåker, Turinge, Tveta, Vadsbro, Vansö, Västermo, Västra Vingåker, Ytterjärna, Ytterselö, Ösmo, Österåker, Överenhörna

Senare nybyggda kyrkor, där medeltida partier ingår i långhus/kor:

Lerbo, Mellösa, Näshulta, Södertälje

Senare nybyggda kyrkor, där enbart partier av långhusets västmur återstår:

Hölö

Tab. 7. Medeltida kyrkor, fördelade efter bevarandegrad.

av Albertus Pictors verkstad som finns i bland annat Lid och Floda. Han har ju också arbetat i ett antal uppländska och västmanländska kyrkor.

De stora jordägande frälseätternas anknytning till olika kyrkobyggnader i landskapet kan avläsas redan under medeltiden genom donationer till kyrkorna av till exempel altarskåp eller bekostandet av kalkmålningar.

Den traditionsbundna synen på kyrkobygandet under 1600-talet har ingen motsvarighet i inredningskonsten. Under århundradets början blomstrade valvmåleriet, något som inte alls var fallet i till exempel Uppland. Men mot mitten av århundradet minskade intresset för sådan dekor. Predikan tog alltmer över bildberättelsens pedagogiska funktion. Inredningarna förnyades med altaruppsatser och predikstolar, ofta donerade av ståndspersoner i socknen och utförda av mästare i verkstäder i Västerås, Strängnäs eller Stockholm. De stora altaruppsatser som tillkom mot seklets slut är genomgående klassiska till formen.

Under 1700-talet och 1800-talets förra hälft fick många kyrkor sin

inredning förnyad eller kompletterad med klassicistiska altaruppsatser, altartavlor och predikstolar av hög kvalitet. Bland de nybyggda kyrkorna kan Öja kyrka från 1847 väl mäta sig med tidens främsta kyrkointeriörer i landet, liksom den radikalt ombyggda korskyrkan i Västra Vingåker.

Bland det sena 1800-talets och 1900-talets intressantare inredningar bör särskilt nämnas ombyggnaderna av Taxinge och Floda kyrkor i nygotisk anda och i de stora och påkostade nya kyrkorna i Högalid och Saltsjöbaden, liksom i de nya kyrkorna i Nynäshamn och Eskilstuna.

De sörmländska kyrkornas exteriörer har inte genomgått några större förändringar sedan 1800-talets mitt men det har däremot interiörerna. Från 1800-talets slut och in på 1900-talet kom ett antal restaureringar att förändra karaktären i kyrkornas inre. Vanliga åtgärder var att den slutna bänkinredningen byttes mot bänkar med öppna gavlar och att väggar och valv försågs med dekormålningar. Mycket av vad som fanns kvar av medeltida inredning överfördes till olika museer. Under perioden 1930–60 var det dags att byta ut de äldre restaureringarnas bänkar och avlägsna dekormålningarna. De medeltida inventarierna fick nu åter sin plats i kyrkan.

Södermanlands kyrkor i dag

Varför har man i Södermanland mer än i andra landskap valt att bygga om och bygga till sina kyrkor, hellre än att riva och bygga ny kyrka? Det stora inslaget av frälse alltsedan medeltiden har säkert främjat en traditionsbevarande inställning. Att de adliga säteriägarna under lång tid satsat på att försköna patronats- och sockenkyrkor och på äreminnen över sina förfäder gjorde dem obenägna att riva kyrkorna för nybyggande. Denna pietetsfulla inställning tycks ha förmedlats även till socknar utan dominerande ståndspersoner. En bidragande orsak till att man har kvar så mycket av det äldre kyrkoberståndet bör ha varit den förhållandevis måttliga befolkningsökningen, som gjort det möjligt att gradvis anpassa de äldre kyrkorna till församlingsbornas antal.

Att planförändringar, d.v.s. ombyggnader, dominerar över nybyggnader i högre grad än på andra håll kan avläsas i diagrammen över utvecklingen (fig. 49–50). Landskapet präglas också av de många helt eller delvis bevarade medeltidskyrkorna (tab. 7, fig. 51–52). Tillsammans visar de sörmländska kyrkorna hur generation efter generation kunnat förvalta, försköna och förändra sina kyrkobyggnader med stor uppfinningsrikedom och känsla för tradition och kulturarv.

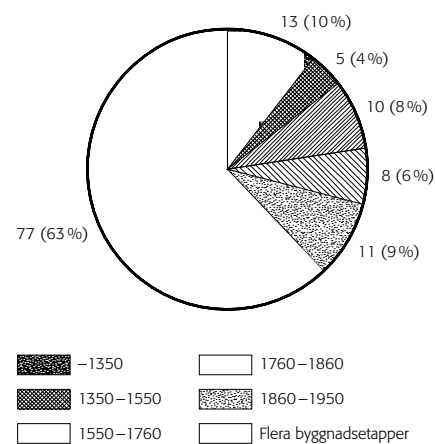

Fig. 52. Helt bevarade kyrkor per period. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som uppförts i en etapp och därefter inte genomgått ombyggnad av långhus/kor. Det vita fältet markerar ombyggda kyrkor, d.v.s. kyrkor som innefattar flera byggnadsetapper i långhus/kor. I denna grupp ingår även de medeltidskyrkor, som erhöll sin nuvarande planform genom ombyggnad redan under medeltiden (jfr tab. 7). I diagrammet ingår de 124 i dag bevarade kyrkor som fungerar eller tidigare fungerat som huvudkyrka i församlingar som bildats före 1950 (Kila kyrka har rivits efter 1950). Till de helt bevarade medeltidskyrkorna hör även Sorunda kyrka, som dock inte kunnat periodbestämmas. I detta diagram har Sorunda placerats i den yngre medeltiden (1350–1550).

Litteratur om Södermanlands kyrkor

sammanställd av Jakob Lindblad

Södermanland är ett av de landskap i Sverige för vilket det är jämförelsevis väl ställt när det gäller litteratur om kyrkorna. Detta är till stor del landsantikvarien Ivar Schnells förtjänst som från 1940-talet och framåt organiserat utgivningen, vilken fortfarande pågår, av vägledningsserien *Sörmländska kyrkor* och som givit ut samlade översikter över landskapets kyrkokonst.

Nedan följer en förteckning över litteratur som kan vara lämplig att ta del av om man söker uppgifter om kyrkor i Södermanland. Härutöver finns samlingar av otryckt material, huvudsakligen i *Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA)* vid *Riksantikvarieämbetet*, Stockholm, och *Södermanlands museums arkiv*, Nyköping. I dessa finns för varje kyrka samlat diverse handlingar, ritningskopior, foton och tidningsurklipp. Kyrkornas äldre arkivhandlingar förvaras i *Uppsala landsarkiv*, yngre handlingar förvaras i respektive pastorsämbetes arkiv. En del handlingar (visitationsprotokoll m.m.) finns i *Strängnäs domkyrkoarkiv*.

Aldhagen, Yngve: *Södermanlands kyrkor*, 1983. — Guidebok i fickformat med kort text om varje kyrkobyggnad.

Boëthius, Ulf: *Vägvisare till kyrkorna i Stockholms län*. Utgiven av länsstyrelsen, 1980. — Redogör i koncentrat för varje kyrkas byggnadshistoria.

Essén, Mats: *Sörmländsk bibliografi*, Sörmländska handlingar 17, 1954. — Särskilt I 4 c–d, II och III a–c är av intresse när det gäller kyrkobyggnader.

Kyrka och krona i sörmländskt 1600-tal, red. Magnus och Aare Mörner, Symposierapport, 1996.

Kyrkobeskrivningar för enskilda kyrkor i landskapet är i regel publicerade i serien *Sörmländska kyrkor* (se nedan). Ofta har även broschyrer med korta texter om kyrkor inom ett område getts ut av kontraktet eller kommunen.

Liljegren, Mårten: *Stormaktstidens gravkor*, 1947. Diss. — Berör till stor del kyrkor i Södermanland.

Minnesskrifter, ofta utgivna i samband med en kyrkas invigning eller årsjubileum av denna, gäller främst yngre kyrkor och stadskyrkor. Kyrkans namn ingår i titeln.

Nilsson, Christina: *Kyrkguiden. Vägledning till kyrkorna i Stockholms stift*. Utgiven av Informationsenheten vid Stockholms stift, 2001. — Bild och kort text om varje i bruk varande kyrkobyggnad inom stiftet.

Nyman, Gunborg: *Litteratur om Södermanlands län*, Sörmländska handlingar 41, 1985. — Nr (C) 233–238, 267–287, (I) 471–736, 821–828 samt (N) 1314–1597 är av intresse när det gäller kyrkor.

Rabén, Hans: *Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock intill den Prechtska stilens genombrott*, 1934. Diss. — Berör många kyrko-inredningar i Södermanland.

Redelius, Gunnar: ”Sörmländska kyrkor med långt kor”, i *Fornvännen* 63, 1968. — Tematisk byggnadshistorisk översikt över en grupp kyrkor.

Schnell, Ivar: *Kyrkorna i Södermanland*, 1965. — Innehåller översikt över kyrkobyggandet och kyrklig konst från äldsta tid till 1900-talet med tematiska översikter om t.ex. långhus, gravkor, tornspiror eller målningar, predikstolar men även slottskapell och klockstaplar. Därtill ingår en katalog med beskrivningar, planer och äldre teckningar av varje kyrka.

Schnell, Ivar: *Södermanlands kyrkor. En studiehandledning i hembygds-kunskap*, 1972. — Pedagogiskt upplagd sammanfattande historik över kyrkobyggnaderna, inventarier, målningar, kyrkogårdar m.m. samt texter om symboler och folktro och en litteraturoversikt.

Strängnäs stift i ord och bild, 1948. — Innehåller förutom en bildkatalog över stiftets kyrkor och en byggnadshistorisk översikt, skriven av Bertil Waldén, även kapitel om kyrklig konst genom tiderna, silver, textilier, klockor och gravvårdar av Rune Norberg, Aron Andersson, Marita Lindgren-Fridell respektive Ivar Schnell samt ett par uppsatser kring stiftets kyrkohistoria. I *Stockholm stift i ord och bild. Minnesverk 1945* (1946) berörs kyrkorna i landskapets östra del av motsvarande översikter av Ragnar Stenberg, Rune Norberg, Folke Holmén, Henrik Alm m.fl.

Svenska turistföreningens årsskrift, 1910 och 1927 — Sigurd Wallins översikt ”I Sörmländska kyrkor” (1910) och Bertil Waldéns ”Kyrkor och kyrklig konst i Södermanland” (1927).

Sverige. Geografisk, Topografisk, Statistisk beskrivning. Utgiven av Otto Sjögren m.fl. 1 uppl., del 1–6, 1908–24. 2 uppl. del 1–5, 1929–35. — Läns- och häradsvis presenterade sockenbeskrivningar med korta texter om varje kyrka, för Södermanland författade av Karl Ahlenius, Arvid Kempe och Gustaf Upmark (1 uppl. 1909) samt Efraim Lundmark och Samuel Hedlund (2 uppl. 1929).

Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, vol. 1–, 1912–. — Utförliga kyrkobeskrivningar med redogörelser för varje kyrkas byggnadshistoria, målningar, inventarier m.m. För Södermanland föreligger följande volymer:

Andersson, Aron & R. Axel Unnerbäck: *Strängnäs domkyrka*, II:2, *Inredning*, SvK vol. 176, Södermanland bd II:2, 1978.

Bennett, Robert: *Botkyrka kyrka*, SvK vol. 161, Södermanland bd IV:1, 1975.

Bennett, Robert: *Floda kyrka. Oppunda härad*, SvK vol. 205, Södermanland, 1988.

Bennett, Robert: *Torshälla kyrka. Västerrekarne härad*, SvK vol. 187, Södermanland bd V:2, 1981.

Bennett, Robert: *Ösmo kyrka. Sotholms härad*, SvK vol. 152, Södermanland bd III:2, 1973.

Bennett, Robert & Erik Bohrn: *Strängnäs domkyrka*, II:1, *Gravminnen*, SvK vol. 59, Södermanland bd II:1, 1974.

- Bennett, Robert & Ralph Edenheim: *Fors kyrka. Västerrekarne härad*, SvK vol. 168, Södermanland bd V:1, 1976.
- Bennett, Robert, Inger Wadström & Ingeborg Willeke-Lindqvist: *Sorunda kyrka. Sotholms härad*, SvK vol. 146, Södermanland bd III:1, 1972.
- Bohrn, Erik: *Strängnäs domkyrka*, I:2, *Nyare tidens byggnadshistoria samt beskrivning av kyrkogården och begravningsplatsen*, SvK vol. 124, Södermanland bd I:2, 1968.
- Bohrn, Erik, Sigurd Curman & Armin Tuulse: *Strängnäs domkyrka*, 1, *Medeltidens byggnadshistoria*, SvK vol. 100, Södermanland bd I:1, 1964.
- Bohrn, Erik & Åke Nisbeth: *Strängnäs domkyrka*, I:3, *Kalkmålningar samt rättelser och register till band 1*, SvK vol. 189, Södermanland bd I:3, 1982.
- Flodin, Barbro: *Jäders kyrka. Österrekarne härad*, SvK vol. 208, Södermanland, 1989.
- Flodin, Barbro: *Tyresö kyrka. Sotholms härad*, SvK vol. 179, Södermanland bd III:3, 1979.
- Lundmark, Efraim: *S:ta Maria Magdalena kyrka i Stockholm*, SvK vol. 41, Stockholm bd VII:1, 1934.
- Lundqvist, Gunnar & Armin Tuulse: *Brännkyrka, S. Sigfrids och Enskede kyrkor i Stockholm*, SvK vol. 102, Stockholm bd VIII:3, 1964.
- Nordberg, Tord O:son & Göran Axel-Nilsson: *Katarina kyrka i Stockholm*, SvK vol. 56, Stockholm bd VII:2, 1944.
- Rosell, Ingrid: *Kung Karls kyrka i Kungsör*, SvK vol. 214, Södermanland, 1992.
- Rosell, Ingrid: *Sofia kyrka i Stockholm*, SvK vol. 89, Stockholm bd VII:3, 1961.
- Sárkány, Tamás: *Högalids kyrka i Stockholm*, SvK vol. 109, Stockholm bd VII:4, 1966.

Södermanland, utgiven av Allhems förlag, 1965. — Den kyrkliga konstens utveckling skildras i Ivar Schnells text om landskapets historia och i det rika bildmaterialet.

Södermanlands hembygdsförbunds sockenbeskrivningar för hembygdsundersökning, nr 1–, 1945–. — Häften om 40–80 sidor, vart och ett behandlande en socken, i vilka varje kyrka presenteras ur ett sockenhistoriskt perspektiv.

Sörmlandsbygden, årg. 1–, 1928–. — Innehåller genom åren flera artiklar som på olika sätt berör kyrkor. Separat register till årg. 1–44, 1928–75 utkom 1976, sammanställt av Carl Löwendahl. Bland senare artiklar finns ”Klockstaplar i Södermanland” av Sune Sundahl och Magnus Josephson (årg. 58, 1990), ”Mandelgren i Södermanland” av Kerstin Pettersson (årg. 61, 1993) om Nils Månsson Mandelgrens reseberättelser från landskapet med teckningar av bland annat kyrkliga inventarier samt ”Kyrkplatsen. Mötesplats för människor och budskap” av Carin Bergström (årg. 64, 1996, temanummer ”Spår av tid. Om sörmländska kulturlandskap i staden och på landet”, red. Karin Lundvall).

Sörmländska kyrkor, red. Ivar Schnell. Del 1–9, 1943–53, omfattande häfte 1–124 (1940–50), samt enstaka kompletterande häften och ett stort antal senare upplagor. — Häftesvis utgivna kyrkober beskrivningar för försäljning i kyrkorna. Första upplagan inbunden i nio band (delar), vilka inleds av en tematisk lokalhistorisk uppsats, som ”Kyrkoplanens utveckling” av Bertil Berthelson (i del 1), ”Kyrkorummet” av densamme (i del 5), ”Från medeltidens kyrkoliv” av Eric Segelberg (i del 7) och ”Kyrksilvret i nyare tid” av Carl Hernmarck (en av flera uppsatser i del 9).

Till hembygden. En julhälsning till församlingarna i Strängnäs stift från Stiftsrådet årg. 1–, 1904–. — I äldre årgångar kan man ofta finna en återkommande

serie kortare kyrkobeskrivningar, till en början samlade under rubriken "Tempelminnen" och skrivna av den lokale kyrkoherden. I senare årgångar finns i regel artiklar med redogörelser för enskilda kyrkors restaureringar, korta stiftskrönikor som även berör kyrkobyggnadernas förändringar, liksom artiklar om enskilda inventarier och den återkommande bildserien "Kyrkornas konstskatter".

af Ugglas, Carl R.: Katalog öfver Södermanlands Fornminnesförenings Kyrkomuseum i Strängnäs. *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria* 15, 1911. — Beskrivande katalog med kortare översikter, jämförelser och litteraturhänvisningar.

Utställningen af äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910. Studier utgifna af S. Curman, J. Roosval, C. R. af Ugglas, I-II, 1913. — Innehåller studier av olika typer av kyrkoinventarier, som dopfuntar begravningsvapen och textilier, utgående från föremål som samlats i stiftet och visades på utställningen. Artiklarna är författade, förutom av utgivarna även av Arvid Bäckström, Andreas Lindblom, Agnes Branting m.fl.

Åmark, Mats: Medeltida kyrkklockor i Södermanland, *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria* 20, 1925.

Register

Register över orter och personer. Kyrkans eller kapellets namn anges endast i de fall flera finns på orten. Referenser, fotografier och författare är ej indexerade. För förteckning av samtliga församlingar i Södermanland 1950 hänvisas till tab. 1, s. 12. *Fet kursiv* stil anger illustration.

- Adelcrantz, Carl Fredrik 54
Ahlberg, Hakon 65
Albertus Pictor (Albert Ymmenhausen) 36, 64, 77
Alhelgonakyrkan, se Stockholm
Alton, Jerk 72
Aspudden 61
Aspö 18, 24, 29, 31, 32, 34, 34, 35, 35, 37, 77

Barva 19, 42, 55, 69, 77
Bergh, Rolf 71
Bergshammar 19, 24, 29, 47, 77
Bergsten, Carl 65
Bettna 24, 30, 32, 54, 55, 56, 59, 64, 77
Beurling, Carl Fredrik 59
Bielkenstierna, släkt 45
Birger Jarl 29
Björkhagen 76
Björkvik 24, 32, 42, 61, 62, 64, 65, 66, 67
Björn, Botvids bror 26, 29
Björnlunda 27, 30, 32, 55, 57, 77
Blacksta 24, 77
Blom Carlsson, Carl Gustaf 54, 58
Blom, Fredrik 55
Boberg, Ferdinand 65
Bodström, Samuel 57
Bogsta 16, 27, 30, 77
Botkyrka 11, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 77

Borvid, helgon 25, 26, 29, 30
Bromma 49
Brännkyrka 11, 55, 61, 63, 71, 77
Bäckström, Arthur 61
Bälinge 24, 45, 46, 50, 74, 77
Bärbo 32, 77

Cronstedt, Carl Johan 59
Cruus, Elsa 34

Dahlbergh, Erik 45, 46, 64
Dalarö 11, 16, 42, 43
Danvikshem, se Nacka
Desprez, Louis Jean 54
Dillnäs 13, 17, 20, 32, 55, 77
Drakenhielm, släkt 48
Dunker 16, 19, 43, 57, 77

Eckert, Fritz 66
Edelsvärd, Adolf Wilhelm 63, 65
Ekeby 13, 15
Enhörna 24
Enskede, se Stockholm
Erengisle Nilsson 33
Ersson, Anders 57
Ersta, se Stockholm
Eskil, biskop och helgon 25, 26
Eskilstuna 8, 15, 16, 25, 26, 27, 34, 36, 49, 65, 72, 73, 75, 78

Eskilstuna Fors 15, 25, 26, 37, 42, 43, 44, 47, 61, 66, 74, 77
Eskilstuna Kloster 61, 62, 63, 65, 66, 67, 76
Estenberg, Pehr 54

Falk, Nils 57
Fant, Erik 70
Farsta, se Stockholm
Flemingsberg, se Stockholm
Flen 16, 21, 24, 42, 77
Floda 20, 36, 42, 44, 45, 58, 62, 63, 64, 64, 65, 67, 74, 77, 78
Flodin, Karl 65
Flodman, Eric 57
Fogdö 20, 24, 30, 47, 77
Forssa 16, 18, 24, 42, 43, 77
Fredrik Adolf, hertig 58
Fresta 27
Fridsberg, Olof 59
Frustuna 13, 16, 17, 18, 28, 30, 37, 77

Gerder, biskop 26
Gillberga 24, 55, 58, 63, 69, 77
Gillhov 65
Gjörwell, Carl Christoffer 56, 59
Gryt 55, 57, 77
Grödinge 26, 28, 30, 31, 37, 77
Gustav Vasa 40
Gyllenstierna, Erik 45, 74
Gyllenstierna, Nils Karlsson 74

- Gåsinge 13, 16, 17, 27,
35, 55, 57, 77
- Halla 21, 24, 27, 31,
32, 77
- Hammarby 15, 24, 26,
28, 29, 57, 74, 77
- Handen 61
- Helgarö 24, 42, 77
- Helgesta 16, 24, 54, 55,
57, 68, 69, 70, 77
- Hemse 35
- Henrik, biskop 26
- Hermansson, Gustaf 65
- Heysig, Andreas 58
- Hjort, F. A. 65
- Holmin, Johan 59
- Hoppe, Fredrik Wilhelm
56
- Huddinge 11, 24, 30, 43,
64, 77
- Husby 18
- Husby-Oppunda 18, 20,
24, 30, 35, 54, 55,
77
- Husby-Rekarne 18, 24,
26, 35, 43, 77
- Hyltinge 18, 24, 30, 55,
71, 77
- Håbo-Tibble 27
- Hägg, Axel Herman 64,
65
- Hällby 61, 63, 66
- Härad 19, 20, 23, 24,
35, 43, 77
- Häringe 61, 63
- Högalid, se Stockholm
- Högsjö 54, 58, 59
- Hökerberg, Otar 65
- Hölö 11, 13, 15, 24, 26,
34, 53, 55, 56, 57,
58, 77
- von Höpken, Daniel Nik-
las 59
- Hörberg, Pehr 58, 59
- Jakobs kyrka, se Stockholm
- Johan III 39
- Johannes Fredeborn 33
- Johnson, Helge Ax:son 61
- Jonsson, Erik 57
- Jonsson, Ragnar 71
- Julita 24, 30, 43, 55, 61,
63, 77
- Jäder 13, 15, 23, 24, 26,
28, 29, 30, 32, 33, 37,
41, 42, 44, 46, 50,
65, 75, 77
- Kagg, Lars 45, 64
- Kajerdt, J. W. 65
- Karl (IX) 39, 75
- Karl XI 40
- Katarina kyrka, se Stock-
holm
- Katrineholm 11, 16, 61,
62, 63, 65, 66, 72, 76
- Kattnäs 13, 16, 17, 27,
35, 77
- Kila 16, 24, 43, 78
- Kjula 15, 16, 20, 24, 26,
43, 51, 54, 55, 57,
60, 77
- Klara kyrka, se Stockholm
- Knud, helgon 25
- Kumla 29, 72
- Kung Karl 11, 24, 40,
41, 42, 43, 50
- Kungsör 40, 43
- Kvarsebo 11, 42, 53, 54,
55, 57
- Kärnbo 13, 15, 16, 24,
27, 31, 60, 75
- Köllner, Björn 72
- Landsort 61, 63
- Laurentius Paulinus Got-
hus 39
- Leijonhufvud, Ove 47, 70
- Lerbo 24, 29, 53, 55, 56,
56, 57, 58, 59, 77
- Lid 20, 21, 24, 26, 36,
77
- Lilla Malma 19, 31, 43,
51, 62, 69, 77
- Lilljekvist, Fredrik 69
- Lind, Sven Ivar 71
- Lindhielm, Anders 59
- Lindqvist, Axel Herman
69
- Lista 24, 32, 44, 77
- Ljung, Pehr 59
- Lohe, Henrik 47
- Ludgo 16, 20, 24, 26, 27,
43, 45, 48, 48, 50, 70,
75, 77
- Lunda 24, 53, 54, 55, 57,
57, 58, 59, 64, 69
- Lundberg, Erik 71
- Länna 19, 24, 30, 43, 69,
77
- Lästringe 17, 24, 27, 31,
35, 77
- Malmberg, Jonas 65
- Maria Magdalena kyrka,
se Stockholm
- Mariefred 11, 14, 16,
24, 42, 43, 49, 50,
57
- Markuskyrkan, se Stock-
holm
- Mellösa 20, 21, 42, 55,
64, 65, 77
- Moberg, A. C. 54
- Muskö 11, 42, 61, 62
- Mustaschmästaren 29
- Månsson, Filip 72
- Mälärhöjden, se Stockholm
- Mörkö 24, 42, 55, 77
- Nacka 42, 43, 44, 61, 62,
63, 65, 67
- Danvikshem 62, 63
- Saltsjöbaden 11, 61,
62, 63, 65, 76, 78
- Nils Erengisleson 33
- Norborg, Joel 65
- Norman, Björn 72
- Norrköping 59
- Nykvarn 46
- Nykyrka 13, 16, 27, 32,
77
- Nyköping 8, 13, 15, 16,
24, 25, 39, 43, 49, 57,
70, 75
- Alla Helgona 13, 24,
26, 37, 41, 42, 71
- S:t Nicolai 13, 24,
31, 41, 42, 77
- Nynäshamn 11, 14, 16,
61, 62, 63, 65, 66,
76, 78
- Nyström, Abraham 54,
60
- Nändö 42, 44, 54, 55,
60, 61, 62, 65, 67
- Näshulta 42, 77
- Nävertorp 11
- Ornö 11, 42, 43, 61,
62, 64

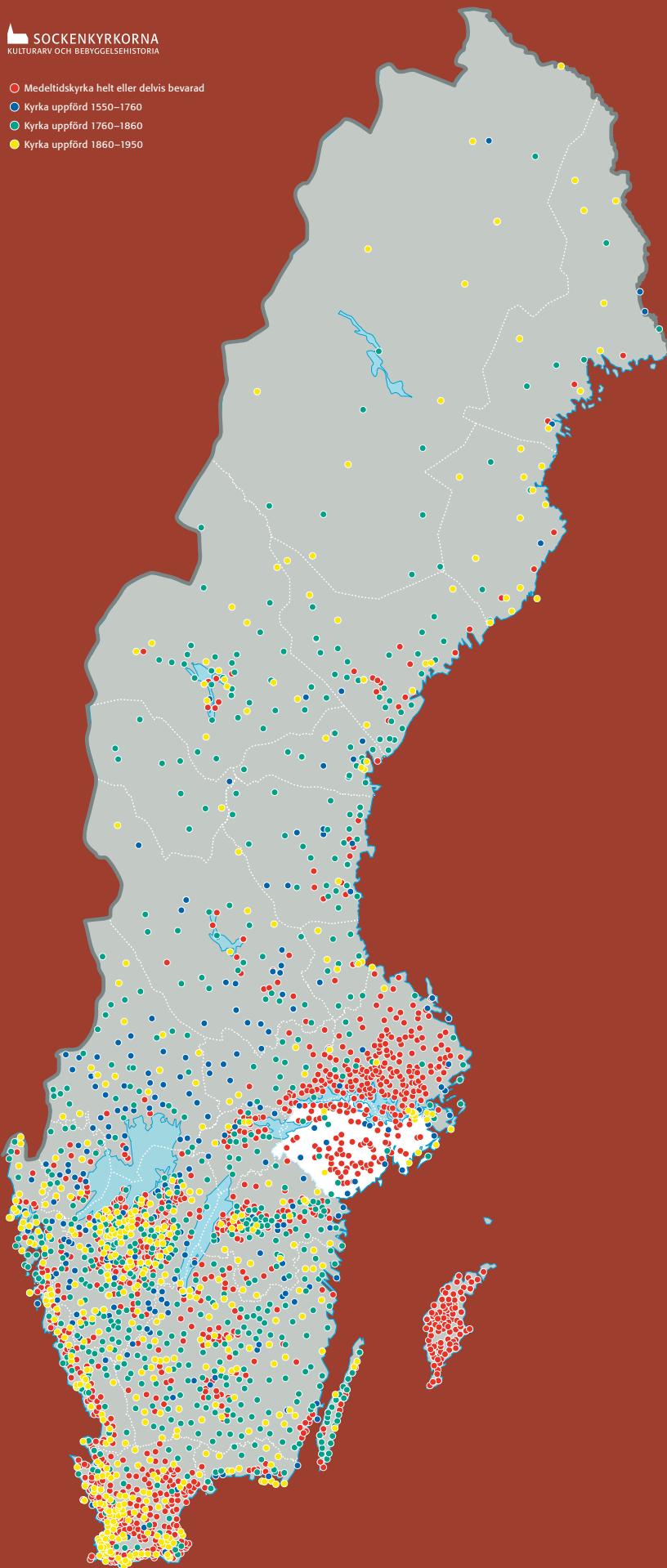
- Oxelösund 11, 16, 76
Oxenstierna, Axel 41, 44
- Palmroth, Per Wilhelm 59
Palmstierna, släkt 18
Paris, Sorbonnekyrkan 45
Peringskiöld, Johan 29, 32, 53
Pershagen 63
Petterson, Gustaf 57, 69
Precht, Burchardt 48
- Rechner, Mikael 47
Ribbing, Agneta 64
Richelieu, Armand Emmanuel du Plessis 45
Riddarholmskyrkan, se Stockholm
Ripsa 24, 27, 42, 77
Rosdahl, C. G. 65
Rudbeckius, Johannes 39
Runtuna 18, 19, 20, 24, 43, 77
Ryning, Erik 48
Råby-Rekarne 16, 19, 31, 43, 55, 77
Råby-Rönö 24, 26, 77
Rägö 25
Rödeby 65
Rök 54
- Salem 11, 16, 17, 26, 28, 35, 37, 42, 59, 59, 77
Saltsjöbaden, se Nacka
S:t Eskils kyrka, se Österhaninge
S:t Sigfrids kyrka, se Stockholm
Schröder, Caspar 48
Sergel, Johan Tobias 58
Sigfrid, helgon 25
Sigge Ulfsson 33
Sigismund 39
Sigraf 34
Sigtuna 26, 31
Silfverstierna, släkt 48
Sko 31
Sköldinge 19, 24, 31, 42, 44, 50, 77
Smedberg, John 65
Sofia kyrka, se Stockholm
Solna 49
Sorunda 20, 29, 37, 41, 74, 77, 78
- Sparreholm 18
Spelvik 13, 16, 29, 35, 43, 70, 70, 71, 77
Sten Sture d.ä. 32
Stenhammar, Per Ulrik 64, 66
Stenkvista 24, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60
Stigtomta 55, 69, 77
Stockholm 9, 11, 13, 14, 17, 47, 48, 49, 50, 57, 61, 65, 66, 76, 77
Allhelgonakyrkan 61, 63, 65
Enskede 11, 61, 62, 63, 65
Ersta 62, 63, 64
Farsta 11
Flemingsberg 11
Högalid 11, 61, 62, 63, 65
Jakob 49
Katarina 11, 14, 42, 44, 63
Klara 49
Maria Magdalena 14, 37, 42, 44, 56, 59
Markuskyrkan 76
Mälarhöjden 62, 63, 65
Riddarholmskyrkan 54
S:t Sigfrids kyrka 61, 63
Sofia 11, 61, 62, 63, 65
Stora Sköndal 62, 63, 65
Storkyrkan 41, 47
Sturekapellet 42, 44, 51
Tumba 11
Vantör 11
Stora Malm 20, 42, 43, 55, 61, 63, 77
Stora Sköndal, se Stockholm
Storkyrkan, se Stockholm
Strand, Pehr 58
Strångesson, Lars 47
Strängnäs 16, 23, 24, 25, 26, 31, 37, 39, 41, 43, 47, 49, 68, 69, 70, 75, 77
Sturekapellet, se Stockholm
- Sundby 15, 16, 26, 55, 57, 60, 77
Sundling, Pehr 57
Sundström, Anders (Andersson), d.y. 57
Sundström, Anders, d.ä. 57
Sundvall, Carl Fredrik 56
Svärta 42, 43, 44, 54, 55, 56, 57, 77
Säby 26
Säterbo 35
Sättersta 24, 77
Södertälje 16, 42, 43, 44, 49, 77
- Taxinge 19, 26, 27, 42, 43, 44, 62, 63, 65, 78
Tempelman, Olof 55, 59
Tengbom, Ivar 65
Tessin, Carl Gustaf 59
Tessin, Nicodemus, d.y. 40, 43, 48
Toresund 20, 24, 32, 69, 77
Torhamn, Gunnar 69
Torpa 11, 21, 29, 30, 31, 35, 35, 37, 46, 77
Torshälla 15, 16, 24, 28, 29, 30, 31, 36, 37, 49, 57, 61, 63, 65, 69, 77
Torsåker 13, 17, 32, 43, 77
Torö 42, 43, 61, 63
Tott, Birgitta Olofsdotter 32
Tott, Erik Axelsson 32, 34
Trolle-Bonde, Gustaf 60
Trolle-Löwen, August 61
Trollhättan 65
Trosa 11, 13, 14, 16, 24, 34, 42, 43, 44, 50, 72, 77
Tumba, se Stockholm
Tumbo 16, 18, 20, 26, 27, 28, 29, 35, 74, 75, 77
Tuna 16, 18, 20, 23, 24, 31, 64, 77
Tuna (Eskilstuna), se Eskilstuna

Tunaberg 11, 14, 16, 24,
 26, 27, 42, 43, 50,
 54, 55
 Turinge 19, 24, 32, 42,
 45, 46, 50, 57, 77
 Tveta 62, 63, 77
 Tyresö 11, 23, 24, 42,
 43, 45, 47
 Tystberga 24, 25, 31, 77

 Uppsala 31, 49
 Utö 16, 24, 42, 43, 53,
 54, 55, 56, 58

 Vadsbro 30, 42, 44, 45,
 48, 77
 Vagnhärad 13, 24, 32,
 34, 77
 Wahlman, Lars Israël 65
 Vallby 15, 24, 74, 77
 Wallenberg, K. A. 61
 Vallentuna 25
 Valö 35
 Vansö 24, 33, 35, 36, 62,
 63, 67, 77
 Vantör, se Stockholm
 Webjörn, Margit 72
 Wennberg, Thure 54, 58
 Westerberg, Karl Martin
 69, 70
 Wickman, Gustaf 65
 Wilhelm, Heinrich 41
 Vingåker 15
 Wrede, släkt 59
 Vrena 26, 77
 Wulff, Jacob 58
 Vårdinge 17, 54, 55, 77
 Vällinge 43
 Västerhanninge 61, 63, 77
 Västerljung 24, 69, 77
 Västermo 20, 24, 42,
 47, 77
 Västerås 47, 59, 77
 Västra Vingåker 31, 54,
 55, 56, 57, 58, 59,
 77, 78
 Väte 35

 Ytterenhörna 13, 18,
 24, 27, 28, 43, 75,
 77
 Ytterjärna 20, 42, 77
 Ytterselö 18, 24, 42,
 43, 77

Åbom, Johan Fredrik 54,
 58, 63
 Åker 13, 15, 18, 19, 24,
 30, 31, 32, 33, 70, 77
 Årdala 19, 24, 57, 77

 Ärja 13, 15, 30
 Ärla 19, 24, 53, 55, 57,
 58, 59, 60, 65

 Ödolv 29
 Öja 18, 20, 42, 44, 47,
 53, 54, 55, 56, 58,
 60, 78
 Örebro, S:t Nikolai 31
 Ösmo 22, 31, 32, 33,
 36, 42, 43, 61, 77
 Össebygarn 27
 Östanvik 54, 55, 60
 Österhanninge 24, 33,
 45, 77
 Österhanninge, S:t Eskils
 kyrka 61, 63
 Österåker 15, 24, 42, 44,
 55, 56, 56, 58, 58, 77
 Östra Vingåker 11, 24,
 42, 43, 44, 57
 Överenhörna 13, 18, 19,
 24, 55, 77
 Överhölö 13, 15, 28
 Överjärna 20, 28, 35, 77
 Överselö 24, 42, 62, 77

- Medeltidskyrka helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950

SÖDERMANLAND LANDSKAPETS KYRKOR

I det varierade sörmländska sprickdalslandskapet ligger kyrkorna tätt. De allra flesta är uppförda under äldre medeltid. Många är mycket välbevarade, andra är kraftigt förändrade och präglas av olika skeden i sin långa historia. De små romanska kyrkorna har vidgats och tillbyggt i etapper alltefter som befolkningen växte. Ända in i modern tid har man föredragit ombyggnad framför rivning och nybyggnad. De nya kyrkor som tillkommit efter medeltiden ligger främst på Södertörn samt i den växande huvudstaden. I bruks-samhällena och i skärgårdens fiskelägen byggdes många mindre kapell, som senare blivit församlingskyrkor.

Frälset har alltid haft en framträdande roll i landskapet, vilket avspeglas bl. a. i ett trettiotal ståtliga gravkor, gravmonument och epitafier. Många förmögna donatorer har också bidragit till påkostade inredningar och inventarier, altaruppsatser och predikstolar. En fascinerande blandning av medeltid, barock och gustavianskt präglar många kyrkorum. Bland de nya kyrkorna från 1900-talet märks flera intressanta stadskyrkor.

Rapporten ingår i en serie som kommer att omfatta samtliga landskap. Hela serien ger ett rikt grundmaterial av värde för alla som intresserar sig för Sveriges bebyggelsehistoria och det kyrkliga kulturarvet.

Forskningsprojektet
Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm

